

G. Călin
Conferențiar la Universitate

**Legăturile
între civilizațiile
orientală și occidentală
în lumea antică**

VĂLENII-DE-MUNTE

Așezământul tipografic „Datina Românească”

1929

PREFAȚĂ

Aceste cursuri au fost făcute de mine la Facultatea de Litere din București și la Universitatea liberă din Vălenii-de-Munte, Subiectul lor, mare și nou, a fost cunoscut mai bine abia în ultimii ani prin descoperirile arheologice.

El cuprinde încă probleme nerezolvate. Am rezumat în aceste cursuri câteva direcții însemnate în care conflictul între civilizațiile orientale și civilizațiile mediteraneane a fost mai isbitor și a lăsat urme mai îndelungate. Ciocnirea sau întrepătrunderea acestor civilizații poate fi privită ca fiind cheia istoriei elenistice și imperiale. A urmări aceste probleme cu obiectivitate și cu o metodă critică, folosind întregul material cunoscut, înseamnă a debate cele mai înalte probleme ale istoriei antice. Relații între cultura elenică și culturile orientale au existat încă în epoca egeană. Ultimele cercetări arheologice în insula Creta au dovedit îndeajuns puternica înrâurire pe care Egiptul și Palestina au avut-o asupra civilizațiilor din Marea Egee. Dar întrepătrunderea Răsăritului și Apusului a avut loc numai după cucerirea lumii orientale de către Alexandru-cel-Mare. Elenismul, împrăștiat atunci peste Asia până la râul Indus și la Oceanul Indian, a creat treptat o singură civilizație în întreaga lume locuită și cunoscută. Această civilizație greco-orientală, zisă elenistică, s'a format prin schimburi și prin împrumuturi numeroase de instituții, de producții materiale, de idei, de concepții artistice și filozofice. În cursul mai multor veacuri au avut loc acțiuni și reacțiuni între Asia și Europa. După expansiunea militară a statului macedonean sub Alexandru și urmașii săi, a început în veacul al II-lea în. Ch., reacțiunea orientală, care a slăbit și a înrâurit elementul elenic așezat în ținuturile răsăritene. Marile curente ale lumii elenistice s'au transmis mai pe urmă și imperiu-

lui Roman, a cărui viață publică s'a orientalizat încet, iar prin mijlocirea Imperiului Roman și Romano-Bizantin au fost propovăduite ca niște norme politice, sociale, economice și spirituale până în Evul Mediu și în Timpurile Moderne. O parte însemnată din instituțiile noastre ca titlurile regale, protocolul regal, numele zilelor din săptămână, credințele și superstițiile populare, au o origine orientală. În aceste cursuri am arătat în linii mari cum s'a întâmplat înaintarea concepțiilor orientale spre Apus. Am expus în 11 capitole chestiunile, care ne-au părut mai interesante. Nu preindem a discuta aci toate problemele pe care le ridică subiectul nostru. O cercetare definitivă a conflictului între Apusul și Răsăritul în lumea antică nu a fost încă făcută. Ea cere prelucrarea critică a unui număr foarte mare de izvoare și ar cuprinde mai multe volume. În cursurile de față am înfățișat numai câteva aspecte ale acestui conflict. Am expus câteva probleme importante, politice, sociale și spirituale ale legăturilor dintre Apusul Roman și Răsăritul elenistic. Am lăsat de o parte înrăurirea lor în literatură și în artele plastice, de oarece literatura greacă și latină și arheologia sunt materia altor catedre. Pentru a îndruma pe tinerii cercetători în istoria antică, am crezut de cuviință să facem o serie de prelegeri, care să îmbrățișeze acest domeniu nou al antichității, deschis de puțină vreme de autori de frunte ca Eduard Meyer, Franz Cumont, William M. Ramsay, Ulrich Wilcken, Wilhelm Schubart. Am arătat pe scurt rezultatele lor și ale altor specialiști și am ținut încă seamă de propriile mele cercetări. Pentru a înlesni o grabnică orientare, am adăugat o bibliografie cât mai completă privitoare la aceste probleme.

Cred că sub această formă aceste cursuri vor fi folositoare mai ales studenților Facultăților noastre de Litere. Ei vor afla că toate culturile au fost formate sau nimicite de curențe etnice sau spirituale, care le-au schimbat caracterul. Întâlnirea, atingerea sau amestecul acestor curențe a format viața istorică. Aceste ondulații în timp și spațiu în care individul dispare sau devine o unealtă, au creat istoria popoarelor și le-au dat caracteristica lor proprie.

G. Cantacuzino,
conferențiar universitar.

Legăturile între civilizațiile orientală și occidentală în lumea antică

I.

Deosebiri între civilizații

Orientul și Occidentul sunt astăzi în legătură atât de strânsă încât cu greu ne-am putea închipui un fapt însemnat din Extremul Orient, care să nu intereseze Extremul Occident. În zilele noastre, lumea apuseană caută cu atenție ultimele știri despre India și China, știind că de ele atârână prețul multor mărfuri necesare vieții, ca: orezul, ceaiul, mătasea, vanilia și altele. Marile capitale de azi depind de coloniile lor. Produsele din Asia aprovizionează Apusul. De altă parte civilizația europeană a pătruns până în inima Asiei, prefăcând vechea organizație a Chinei. Aceste schimburi de idei între Extremul Răsărit și Extremul Apus nu sunt proprii timpului nostru. În vârsta cea mai veche a istoriei mediteraneane, relații comerciale și spirituale au existat între lumea egeană-minoiană și Siria ori Asia Mică. În veacul al XIV-lea-XIII-lea î. Ch., năvăliri venite din Peninsula Balcanică au respins triburile Aheene spre Insulele Mării Egee și spre Creta. Triburi grecești și egeane au trecut marea și s'au așezat în Pamphilia și Pisidia. Etnografia Mării Egee a fost turburată de aceste invazii. Popoare Aheene au întreprins atunci atacuri în Siria, Palestina și Egipt, care ne sunt pomenite de izvoarele Orientale. O expediție mai importantă făcută în nord-estul Asiei Mici contra unei puternice cetăți Frigiene, care păzea drumul comercial pe mare între Marea Egee și Marea Neagră și stăpânea un mare ținut, a fost războiul Troiei, prima încercare

de expansiune a Grecilor. Invazia Doriană a fost ultima năvălire venită din Peninsula Balcanică pe coastele Greciei. După aceea popoarele au găsit echilibrul lor și pentru câteva veacuri Marea Egee a rămas liniștită. Din secolul al VIII-lea în. Ch. a început puternica expansiune colonială a orașelor grecești, care au înființat numeroase colonii pe coasta Asiei Mici ca și în alte regiuni din Mediterana. Valul Ionian a cucerit coasta Nord-Estică, întemeind centre înfloritoare, valul Dorian a ocupat coasta Sud-Estică și a civilizat-o. Orașul Miletos a devenit marele centru al colonizării Ioniene. El a trimis pretutindeni coloniștii săi cutezători și mărfurile sale vestite. Intre veacul al VIII-lea și al VI-lea în. Ch., Grecii au primit influența Semitică ori Iraniană prin mijlocirea orașelor Ioniene din Asia Mică. Aceste influențe au fost covârșitoare, mai ales în artă, unde au creat stilul mitico-oriental, bine cunoscut prin ceramică. Pe la sfârșitul secolului al VI-lea în. Ch. mișcarea colonială a încetat, fiind oprită la Răsărit de imperiul Persan, la Apus de Cartaginezi și de Etrusci. Totuși Grecia a continuat să întrețină legături însemnate cu Orientul. Ele apar chiar în izvoarele istorice. Intre 516 și 486 în. Ch., regele Darius I a ocupat India apuseană și a trimis o expediție condusă în valea râului Indus de mercenarul grec Scylax din Caryanda pentru a descoperi calea maritimă prin Marea Roșie spre Indii. Memoriile scrise de Scylax sub titlul unui *Periplus*, dădeau știri geografice însemnate și au fost folosite de Herodot.

Pe la anul 500 în. Ch., un cetățean din orașul Miletos, Hecateo, geograf și istoric, a călătorit în Imperiul Persan și a lăsat o carte de drum intitulată „*Descriere a Pământului*” (*Περὶ γῆς γῆς*). La sfârșitul veacului al V-lea a trăit Charon din Lampsakos, care a lăsat o *Istorie a Persiei* (*Περσικά*) puțin serioasă și documentată. Xanthos Lidianul a scris 4 cărți despre Lidia (*Λυδικά*). Geograful Hecateos dădea informații însemnate despre Egipt, Mesopotamia și Iran. Istoria scrisă de Herodot este un izvor fundamental pentru Asia Mică, Armenia, Siria, Mesopotamia, Egipt și Iran. Intre 415 și 398 în. Ch., Ctesias din Cnidos, oraș din Caria, a fost chemat ca medic la curtea Marelui Rege persan Artaxerxes II Mnemon. El a avut puțința să cerceteze arhiva regală adunată la Susa. Venind la sfârșitul vieții sale înapoi în Grecia, el a scris în 20

de cărți o Istorie a Persiei (*Περσικά*) până la anul 398 în. Ch. și o carte despre India (*Ἰνδικά*). Lucrările sale erau scrise într'un stil împodobit și fără critică și cuprindeau descrieri închipuite ori fantastice, cari au fost desmințite mai pe urmă de Megasthenes. Uneori el dădea câteva știri interesante. In anul 401 în. Ch., scriitorul Xenofon a luat parte cu mulți mercenari Greci la expediția lui Cyrus cel Tânăr în Mesopotamia și a descris-o în cartea sa *Anabasis*, în care a adus informații de mare valoare cu privire la regiunile și la popoarele Asiei Mici. In 396-394 în. Ch., Xenofon a însoțit pe regele Aġesilaos în campania sa din Asia Mică. Acelaș scriitor a lăsat o lucrare însemnată despre *Copilăria lui Cyrus*¹.

In veacul al IV-lea în. Ch., legăturile între Grecia și Asia Mică au devenit mai apropiate. Satrapia lui Mausollos din Caria prevestește deja monarhiile Elenistice. Mai pe urmă cuceririle fantastice ale lui Alexandru cel Mare au întins elenismul peste Siria, Iran și Bactria până în Indii și au amestecat două civilizații, *cea elenică*, și *cea orientală*, făurind civilizația elenistică. Totuș aceste civilizații au rămas deosebite și potrivnice. Care erau ele și în ce se deosebiau?

Mai întâiu prin structura lor politică și socială. Viața elenică s'a dezvoltat în oraș, în *polis*, înconjurat de un mic teritoriu, care era de altfel ceva secundar. Acest orașel pierdut într'o vale ori pe o câmpie era o *unitate socială*, care se deosebia de masele barbare prin faptul că avea o *viață civică conștientă*. Fiecare Helen era un *celățean* și era sociabil. El petrecea zilele sale pe agoră, unde se discutau chestiunile politice, ori sub portice în mijlocul filosofilor și artiștilor. Gândirea publică era îndreptată spre viața *socială*. După cuvintele marelui profesor de literatură greacă, d-l A. Croiset, Grecii au avut o literatură de *plein air*, adică izvorâtă din cerințele adânci ale vieții publice. Ea corespundea unei *nevoi colective*. Unele genuri ca

¹ Ne mărginim a pomeni pe cei dintâi scriitori greci, cari au dat știri istorice sau literare despre țările Orientale. Mai târziu aceste știri au devenit numeroase și însemnate. O înșirare a tuturor isvoarelor având acest caracter în epoca elenistică și imperială nu intră în intenția noastră. Ele se găsesc ușor în manualele de Literatură grecească, fie în Alfred și Maurice Croiset, *Histoire de la Littérature Grecque* (5 volume), fie în W. Christ, *Geschichte der Griechischen Literatur bis auf die Zeit Justinians*, ed. IV, 1905, München.

epoea, lirismul coral, tragedia lui Eschyle și lui Sofocle, vechea comedie a lui Aristofane, elocința judiciară și politică s'au născut din nevoi sociale și religioase. Ele au avut ca scop de a preamări, de a perfecționa ori de a conduce viața publică. În această privință mai ales teatrul atenian a avut loc de frunte. O trăsătură însemnată din viața elenică a fost și predilecția sa pentru cultura fizică și grija trupului. Festivitățile și concursurile gimnice, în care se expunea la vederea tuturor frumosul trup omenesc — la Lacedemonieni chiar acel al fetelor tinere — făceau parte din tradițiile fiecărui oraș elenic, unde gimnaziul era un centru de cultură și de sănătate.

Alt fundament al vieții grecești a fost individualismul. În *Polis* s'au alcătuit primele democrații și oricât de apăsător ar fi fost Statul, cetățeanul elin păstra conștiința demnității și valorii sale. Individualismul a fost deci un izvor important al geniului grecesc. Fiecare polis era un centru de viață civică. O caracteristică a sa a fost spiritul de neatârnare și iubirea pentru instituțiile naționale și legile sale, ceeace se numia *autonomie* și *autarkie*. Era un spectacol nou de a vedea o adunare de cetățeni liberi, împărțind grija afacerilor publice, votând și executând legile, distribuind impozitele și conducând politica externă a Statului lor. Civilizația elenică s'a format și a crescut în un microcosm: Statul-oraș, caracteristic prin *mici-mea sa*. Cele mai multe orașe grecești aveau abia întinderea unei jumătăți de județ. Numai două, Atena și Sparta, au ajuns prin împrejurările politice să dobândească un oarecare teritoriu și au alcătuit State teritoriale. Mai pe urmă un mare Stat teritorial, Statul Macedonian, a cârmuit scena politică a Greciei și a silit-o să se unească contra dușmanului secular: Imperiul Achemenizilor. Orașele grecești au fost mereu turburate de revoluții interne și de războaie, cu atât mai numeroase cu cât Statul era mai mic și învecinat cu alte state. O slăbiciune a orașului grecesc a fost particularismul său. Nicăeri tendințele separatiste n'au fost mai puternice în instituții, în limbă și în viața politică. Dialectele grecești au păstrat însemnătatea lor chiar după epoca elenistică. Grecii au alcătuit numai asociații religioase, *amfictionii*, în jurul unor temple ori confederații de orașe, numite *koina*. Asociații, cum au fost a popoarelor Ioniene la Delos și a popoarelor Doriene la Delfi, dă-

deau prilejul diferitelor orașe grecești să judece conflictele lor în mod prietenesc, să închee alianțe ori convenții comerciale. Și sărbătorile gimnice, concursurile ori jocurile atletice au fost o legătură între centrele elenice. Totuși individualismul lor nu a putut fi biruit și a împiedicat pe Greci de a forma o națiune unitară ca Romanii. Altă slăbiciune a Greciei au fost luptele între clasele sociale și între orașe, care erau de o violență și de o cruzime neobișnuită, apoi ușurința cu care se conduceau afacerile serioase, rivalitatea între generali ori oameni politici. Acestea au slăbit forța activă a orașului grecesc în folosul Macedoniei. Un factor important al decăderii a fost micșorarea populației, datorită recrutării nemărginite de mercenari, pentru armatele străine, luptelor sociale și emigrării. Prin aceste cauze s'a sărăcit și s'a rărit populația Greciei.

Acest cadru politico-social al vieții Elenice a fost cu totul opus organizației Apropiatului Orient, compus din State cu întindere mare, conduse de regi sau de preoți. În lumea Greco-Romană, n'a existat o clasă sacerdotală, căci preoția era o magistratură oferită oricărui cetățean și cultul făcea parte din Stat. Din contră în Orient întâlnim o castă sacerdotală puternică, consacrată zeilor și templelor lor. La Hierapolis în Siria, la Comama, Pessinonte și în alte locuri au fost state sacerdotale cărmuite de dinastii de preoți. Structura Asiei Mici a fost feudală: ea era compusă din principate și din domenii aristocratice. Și viața socială era deosebită în Orient, unde nu întâlnim nicăieri o conștiință civică. Monarhiile orientale, Statele sacerdotale și marile domenii erau locuite de mase neștiutoare și amorfe, obișnuite a asculta de porunca unui stăpân, cum era masa rusească sub Țari. Poporul era totul în polis și nimic în monarhiile din Orient. Acolo găsim șerbi legați de pământ, fără parte la viața publică, care cultivau proprietățile regale, preoțești sau aristocratice. Orientul a fost totdeauna cărmuit de regi ori de mici grupuri. Personalitatea umană a dispărut acolo în fața masei. Cu această structură feudală Statele din Orient întinse și tradiționaliste au fost ferite de războaie și răscoale prea dese ori de lupte de clasă. Temelia lor era mai puternică și ierarhia societății mai durabilă, apoi regionalismul a fost înăbușit în Orient de monarhie, care a unificat prin cucerire diverse rase, limbi și religii. Astfel Orientul

și Mediterana, înfățișate prin două civilizații foarte dezvoltate, au fost antinomice prin structura lor politico-socială și prin concepția lor de viață. Chiar după vârsta elenistică, Orientul a rămas potrivit vieții greco-romane și a izbutit să o prefacă în urmă cum vom arăta mai departe.

Minunata energie și *ἀρετή* a răscolitorului de oameni Alexandros a permis Elenismului să cucerească Asia. A fost un om-forță, cu imaginație puternică și cu extraordinară voință. Cu dânsul elenismul a devenit imperialist și cosmopolit, depășind hotarele orașului-stat. Alexandru cel Mare și urmașii săi au colonizat Asia mediteraneană cu coloniști din toate regiunile Greciei. Ei au păstrat organizația tradițională a Orientului sub forma monarhică, împrumutând chiar eticheta de la curtea Achemenizilor. Totuși ei au introdus și instituții elenice, cari s'au întretesut cu acele orientale. Marile monarhii elenistice cuprindeau state neatârinate, principate, teritorii sacre, domenii private. Cea mai mare parte a pământului era proprietatea suveranului și era lucrată de țărani regali.

Alături de acestea erau și orașe grecești cu vechile lor instituții. Ele nu mai erau democrații autonome, ci orașe supuse, care primeau adeseori garnizoane regale și erau supravegheate de regi. Altele erau fundațiile militare. În multe centre, Seleucizii și Attalizii inauguraseră politica lor de amestec a raselor. În noile orașe elementul grecesc a degenerat și s'a pierdut în masa barbară. În aceste *cosmopoleis*, alcătuite din populație grecească și din populație străină, a existat o elită comercială și o artă amestecată, având ca ideal *mărețul* și *pateticul*¹. Civilizația elenică a pătruns până la sate din care unele au avut portice și therme, cele două izvoare ale sănătății spirituale și fizice. Putem aminti că în satul Omboi la Nord de Elefantine în Egiptul de Sus a existat un gimnaziu elenic.

Alt fapt însemnat în epoca elenistică a fost amestecul diverselor dialecte grecești, cari au format limba comună. Grecii

¹ În aceste prelegeri ne-am ocupat în special de legăturile politice, sociale și economice, apoi religioase și științifice între lumea Mediteraneană și lumea Orientală. Influențele respective în arhitectură, sculptură, pictură și în arte mici nu au fost discutate. Aceste influențe, *cari ridică probleme importante*, depășesc marginile acestei expuneri și pot alcătui subiectul unui alt curs.

au avut atunci pentru prima dată o limbă unitară, folosită de întreaga lume elenică. Și deosebirea etnică s'au slăbit în acea vreme. Deasupra națiunilor s'a născut ideea unui Stat universal, cuprinzând toată lumea locuită. (οἰκουμένη). Cunoștințele geografice s'au mărit atunci foarte mult prin călătorii și prin expediții.

O creație însemnată a vârstei elenistice a fost divinizarea suveranului. Regii elenistici au fost asemuiți cu zeii și au avut temple și culte. Vechia tradiție grecească a heroizării, care dădea unei persoane o poziție semi-divină (ἱερόθεος) și o ridică peste omenire fără a-i da totuși apoteoza, s'a împletit în Orient cu străvechiul obicei de a venera pe suveran, întemeind astfel cultul dinastic elenistic. Cultul lui Alexandru cel Mare era să devină cultul împărăției sale. El a devenit cultul Statului Egiptean și a inspirat cultul dinastiei Lagizilor. Ptolemaios I Soter a primit apoteoza după moarte, fiul său Ptolemaios II Philadelphos a fost cinstit ca un zeu, iar soția și sora sa Arsinoe II a devenit după moartea sa o zeiță, având un templu și o preoteasă (270 în. Ch.). Mai pe urmă chiar regele Philadelphos a fost împreună cu ea, formând perechea Zeilor-Frați. Toți Lagizii au alcătuit de atunci niște perechi divinizate. Cultul lor s'a amestecat cu zeii elenici și egipteni și a pătruns adânc în masse.

II.

Conflictul între civilizațiile elenică și orientală în Asia

Situația politică în provinciile cucerite de Alexandru cel Mare a fost diferită. India Apuseană, adică ținutul Panjab, cucerit în 327 în. Ch., a redobândit foarte repede independența sa. Regele Sandragupta sau Sandracottos din dinastia Maurya a liberat la 315 în. Ch. țara sa de ocupația macedoneană și a alcătuit în curând un imperiu, care se întinde de la râul Gange la Muntele Paropamisos (astăzi munții Hindu-kuş). Regele Seleucos I Nicator s'a înrudit cu dânsul și a încheiat în 305 în. Ch. o alianță, primind 600 de elefanți. Legături prietenești s'au păstrat între Seleucizi și dinastia Indiană Maurya, care a primit niște delegații dela regii elenistici din Egipt, Siria și Macedonia. În 302 în. Ch., Seleucos I a trimis la curtea regelui Sandracottos la Palimbothra, pe Magasthenes, care a scris primul în mod documentat Istoria Indiei (Ἰνδοικῆ) în limba greacă, dând știri foarte însemnate despre organizația politică și socială din Indii. Magasthenes a devenit izvorul tuturor geografilor vechi. Seleucos I a trimis pe Deimachus ca sol la regele Bindusara, urmașul lui Sandracottos și regele Philadelphos pe delegatul Dionysios, care a dat în cartea III din *Geografia* sa, acum pierdută, știri prețioase despre Indii (Strabo, II, 1, 4-9).

La mijlocul secolului al III-lea în. Ch. s'a întâmplat un eveniment important: în anul 250 în. Ch., Bactriana a devenit independentă sub Diodotos I (250 în. Ch.). Orașul Bactra (astăzi Balchk) a avut un loc de frunte în istoria Orientului, de oarece se găsea la o întreită răspântie de drumuri venind din Asia Centrală, din Afganistan și din Indii. De aceea el a avut

o mare însemnătate comercială. Fiind despărțită prin pustia Carmaniei de celelalte provincii Persane, Bactria a fost capitala Iranului Oriental și o cetate contra triburilor nomade din Turchestan. După despărțirea de Seleucizi, regii Bactriei au continuat misiunea de apărare a elenismului. Demetrios I (200-160 în. Ch.) a cucerit provinciile Aria și Pattalene. El a pătruns în Pamir și a întemeiat capitala sa la Euthymedeia. La 165 în. Ch., au început năvălirile triburilor Scitice. Marele trib Turanic Yueh-chi fiind isgonit din ținutul său din Asia Centrală, a respins înaintea sa triburile Iraniane numite Sacae, care au năvălit în valea râului Oxus și în regatul Bactrian. El a ocupat la început Sogdiana, apoi întreaga Bactriană și împingând pe regii elenici la Sud de muntele Paropamisos. Acești regi au stăpânit în curând numai valea râului Indus. Cel mai vestit dintre ei a fost regele Menandros, care pe la 155 în. Ch. a îmbrățișat Budismul. La Nord de Paropamisos domneau regii Sacilor. Pe la sfârșitul veacului I în. Ch., tribul Kușan din rasa Yueh-chi s'a coborât spre Indus, a cucerit valea râului Cabul și a întemeiat regatul Kușan, compus din popoare și limbi deosebite, având capitala sa la Peshavar. Dintre regii Kușan cel mai cunoscut a fost Kanișka, care a domnit pe semne la 78 d. Ch.

Pe podișul Iranian Elenismul a avut foarte mult de luptat cu mediul geografic. Pe aceste pustiuri arse de un soare dogorător, acoperite cu nisipuri mișcătoare sau cu lacuri sărate, imense, neproductive și puțin locuite cum a fost Gedrosia (astăzi: Belucistanul), civilizația nu putea înflori. Aceste pustiuri, cari înconjoară câteva ținuturi roditoare, împrăștiate ca niște oaze, întrețin barbaria și îngreuiază alcătuirea unui Stat unitar. De aceea civilizația greacă a decăzut acolo foarte repede, fiind isgonită de reacția Iraniană. Regatul Partic, înființat în anii 249-248 în. Ch., a urmat o politică continentală și a luat poziția Persiei Achemenide, oprind spre Răsărit orice înaintare a Seleucizilor și Romanilor. Când a atins cea mai mare înflorire, statul Partic era compus din 18 provincii de la Eufrat la Arachosia și era înconjurat încă de alte provincii supuse, stăpânind drumurile comerciale spre China și Indii. In veacul I în. de Ch. regii Parți au întemeiat centrul Ctesiphon, unde au avut curtea lor. De la Artaban III, statul Partic s'a orientalizat foarte

repede Regele Vologeses I (51-77 d. Ch.) a creat centrele Vologesocerta și Vologesias în Mesopotamia pentru a abate negoțul spre Ctesiphon; sub regele Vologeses III (147-191 d. Ch.) s'au adunat pe semne scrierile sfinte ale Mazdeismului, atribuite lui Zoroastru. În districtele Persepolis și Istahr s'a menținut o dinastie Iraniană, care a păstrat religia și limba națională și care a încercat mai multe răscoale înăbușite de satrapii Seleucizilor. Mai pe urmă ea a devenit vasala Partiei. De aci a început la 229 d. Ch. marea mișcare contra regatului Partic al Arsacizilor, care a fost cucerit de Perși conduși de Artaxerxes. Acesta a întemeiat dinastia Sassanizilor și a reluat tradițiile Achemenizilor, pornind o luptă înverșunată contra statului Roman și mai târziu contra statului Romano-Bizantin până ce a fost nimicit de o altă mișcare orientală: năvălirea arabă. Încă în secolul I în. de Ch. triburi arabe au înaintat spre Nord și au ocupat partea răsăriteană a Palestinei și a Siriei. Ele au înființat regatele din Oshroene, din Messene și din Characene în Mesopotamia. Cultura arameană a devenit astfel cârmuitoare în aceste ținuturi la sfârșitul vârstei elenistice.

Totuși de la influența elenică au rămas în Iran culte, arte și obiceiuri grecești. Pe monetele regilor Arsacizi și Kușan apar legende grecești. În regatele din Partia, Bactria și Indii, puterea Elenismului apare pe monete. La început, ele reprezintă cu o artă desăvârșită și foarte realistă chipul suveranilor și zeilor elenici. Dela Eucratides (165-156 în. Chr.) apar, alături de moneda grecească în aur și argint, monete pătrate de cupru cu legende indiene și ceva mai târziu monete de aur cu legende și cu zei Iranieni. În curând sistemul monetar atic a fost înlocuit cu sistemul persic. Elenismul a introdus în Iran principiile eterne ale artei grecești: proporția părților, armonia, reprezentarea din față, perspectiva, mișcarea liberă și gruparea personajilor, care au modificat artele locale din Iran și s'au răspândit până în Asia Centrală încât arta din China și din Japonia a păstrat până în zilele noastre unele tendințe venite din arta elenică.

Regatul Partic a fost pătruns de influența grecească. În veacul I în. Ch. s'au reprezentat la curtea regilor Parți tragedii grecești ca drama lui Euripide, *Bacchae*, la curtea regelui Orodes I, după înfrângerea lui Crassus. Reacția națională a Sas-

sanizilor a făcut să înflorească în secolul al III-lea d. Ch. religia, limba și tradițiile Iraniene, isgonind influența grecească.

Alexandru cel Mare și urmașii săi au întemeiat numeroase colonii. Dar Elenismul n'a înflorit pretutindeni, ci în general numai în ținuturile până la Eufrat. Totuși chiar dincolo de acest râu au fost înființate colonii elenice: în valea râului Cabul, răspântie de drumuri venind din Indii, orașul Alexandria, menit să păzească trecerea spre Indus; în Bactriana, orașul Bactra și pe semne 3 Alexandrii, Alexandria Oxiana lângă râul Oxus, Alexandria, lângă Bactra, și Alexandria Eshate în valea de Sus a râului Oxus; în pustia Gedrosiei, orașele Rhambacia în țara Oriștilor, Alexandria dela gura râului Arbis și Alexandria lângă Maxate; în valea râului Indus, patru Alexandrii deosebite, una pe râul Acesine (la Wazirabad), alta la confluența acestui râu cu Indus, a treia la Sogdieni, a patra la Pattala în Delta, care a devenit un oraș însemnat pentru negoțul cu Apusul; Bucephalia și Nicaea pe malul râului Hydaspes. Cele două provincii extreme din împărăția lui Alexandru, Bactriana, o țară roditoare și bogată în pietre rare și Sogdiana, întretăiată de două șire de munți în trei districte, erau locuite de triburi Iraniene, Turaniane și Sogdiane. Alexandria pe Indus a devenit un mare centru Greco-Budist; în valea râului Indus s'a dezvoltat astfel o cultură mixtă Greco-Indiană.

După cuceririle lui Alexandru cel Mare Asia a fost acoperită cu orașe grecești, care au fost niște cetăți ale Elenismului și au ajutat la ridicarea treptată a populațiilor barbare către o viață mai civilizată: *viața politică*. Statul lui Alexandru s'a sprijinit pe orașele elenice. Dar Elenismul nu a fost pentru dânsul singurul temei. El a primit și toate formele de viață publică ale Orientului păgân și a încercat să le apropie și să le contopească pentru a crea o civilizație universală. Și Seleucizii au întemeiat câteva orașe însemnate în Iran, Siria, Palestina și Asia Mică. Seleucos I a clădit orașe grecești în Lidia, Caria, Frigia, și a elenizat Mesopotamia, unde a înființat numeroase centre: Antemusia, Amphipolis, Zeugma, unde era trecerea peste Eufrat, Seleucia pe Tigru și trei alte Seleucii pe coasta Mării Erithree, Apamea în ținutul Messene și o alta în localitatea Sitace, Antiohia pe Tigru și

orașele Artemita și Chala în Munții Iranului, Antiohus I Soter a restaurat sau a întemeiat orașele: Alexandria Arion (astăzi Herat), Antiohia în Margiana, pe care le-a înconjurat cu ziduri înalte, Antiohia în Persida, Alexandria în Arachosia (astăzi Candahar) și Alexandria în Sacastane. Antiohus II a dat libertate tuturor orașelor grecești din Ionia, mai pe urmă Antiohus IV Epiphanes (175-164 în. Ch.) a elenizat numeroase orașe ca: Tarsus în Cilicia, Alexandria Charax în Mesopotamia, Ecbatana în Iran.

Statul Seleucidic era o adunătură de popoare barbare, de mici state monarhice sau sacerdotale și de regiuni întinse despărțite prin pustii și prin lanțuri de munți între cari orașele elenice au făcut legătura. Centrele de pe coasta Feniciană și din Palestina s'au elenizat foarte repede și au avut în curând o elită cu cultură elenică. Ele au primit portice, teatre, gimnazii, băi sau alte edificii și au împrumutat tradițiile, cultele și moravurile grecești. Inșă preoțimea ebraică din Ierusalim s'a împotrivit cu înverșunare pătrunderii elenice, ajutate prin măsuri violente de regii Seleucos IV (186-175 în. Ch.) și Antiohus IV. Preoțimea a sprijinit răscoala Maccabeilor începută sub acești regi. Aceasta a fost o reacție puternică a Judaismului contra Seleucizilor și influenței grecești.

Seleucizii au creat și numeroase colonii militare, altele au așezat coloniști militari în vechi centre Asiatice. În aceste orașe elementul grecesc a degenerat și s'a pierdut în masa barbară. Inscricții grecești descoperite în ultimii ani la Dura pe Euftrat pomenesc căsătorii între frați și surori potrivit obiceiului asiatic. Obiceiurile și religiile din Mesopotamia și Iran au înrăurit pe coloniștii greci aduși în aceste regiuni îndepărtate.

Și regii Bactrianei au creat câteva orașe elenice, printre care Eucratidia în Bactriana, Demetrias în Arachosia, Euthydemia pe locul orașului indian Sagala.

Regatul Attalizilor cuprindea numeroase orașe grecești și ținuturi locuite de barbari și împărțite în strategii. Attalizii au favorizat pătrunderea elenică, înlesnind dezvoltarea centrelor grecești și întemeind colonii militare. Orașul Pergamon

a fost prin bibliotecile, museele și instituțiile sale un focar de cultură și de creație artistică, literară ori științifică, care rivaliza cu Alexandria. Civilizația grecească s'a răspândit spre Nord și a fost cunoscută de dinastiile din Bithynia, Pont și Cappadocia. La curtea strălucită a lui Mithradates VI Eupator s'au adunat scriitori, poeți și artiști greci.

III.

Conflictul civilizațiilor în Egipt.

În Egipt pătrunderea elenică a avut un aspect deosebit de oarece, existau numai trei orașe: colonia Milesiană Naucratis, înființată în veacul VII în. Ch. sub Psammentich I și ridicată de regele Amasis la rangul unei piețe însemnate, Alexandria, întemeiată de Alexandru în 322-331 în. Ch., lângă satul egiptean Rhacotis și clădită de Deinocrates cu străzi perpendiculare, care a devenit capitala Egiptului sub Lagizi și în curând metropola Mediteranei orientale, și Ptolemais, înființată de Ptolemaios I Soter în Thebaida. Apoi au existat și grupări etnice sau *politeumata* așezate în metropole sau la țară, dintre care sunt cunoscute acelea ale Tirienilor, Tracilor, Helleno-Memfiților, Cretanilor, Beoțienilor, Ahailor, Cilicienilor, Misienilor, Idumeilor, Persilor, Iudeilor, și probabil încă a Macedonenilor. Erau asociații având magistrați, preoți și un loc de întrunire. Ele au ajutat adeseori la apărarea elementului elenic.

Introducerea Elenismului în Egipt a început în veacul al VIII-lea în. Ch., când Milesieni au întemeiat orașul Naucratis în Delta și când mercenari greci au fost aduși de Psammetic I. Din Naucratis Grecii s'au răspândit în Egiptul de Jos și de Mijloc. Veacul al III-lea în. Ch. este epoca imperialismului Macedonean. La începutul veacului al II-lea începe reacția indigenă. Cunoscutul decret trilinguu din Canopos reprezintă sub Ptolemaios Evergetes I politica imperialistă a primilor Lagizi; vestita piatră din Rosete, care coprinde decretul votat la 27 Martie, 196 în. Ch. de sinodul preoțesc întrunit la Memphis, arată o politică de compromisuri și de

concesii față de preoți și de clasa egipteană. Deosebirea între ambele decrete este foarte mare. În decretul dela Canopos redacția elenică a servit de model redacției egiptene și suveranul poartă numai numele de Ptolemaios. Din contră piatra din Rosete arată că Epiphanes a trebuit să se supui obiceiului încoronării egiptene. Urmașii lui Epiphanes au avut aspectul unor Faraoni. Ptolemaios Philadelphos s'a căsătorit primul cu sora sa potrivit legilor egiptene, apoi acest obicei a fost urmat și de ceilalți Lagizi. În 206 în. Ch. sub regele Philopator a izbucnit o răscoală primejdioasă în Egiptul de Mijloc și de Sus. Se pare că Thebaida a fost atunci ocupată de regele Nubian Harmakis. Mișcarea a continuat sub regele Epiphanes, care a asediat orașul Abydos și a recucerit Lycopolis în Delta. Cu această ocazie s'a înființat și epistrategia Thebaidei. Ceva mai târziu sub domnia lui Philometor și Evergetes II (169-164 în. Ch.) s'a produs o nouă răscoală ațâțată de egipteanul Dionysios, zis Petosarapis. Pentru a opri năvălirile Nubiienilor, Philometor a reorganizat granița sudică, și a întemeiat două colonii, Cleopatra și Philoteris, în Nubia Inferioară. În 88 în. Ch. s'a produs o nouă răscoală primejdioasă, care a sfârșit prin distrugerea orașului Theba. Aceste răscoale au silit pe Lagizi să facă o politică de concesii și să primească pe Egipteni în înaltele slujbe ale Statului. În veacul al II-lea s'a creat prin căsătorie, prin înrudire și prin gimnaziul elenic o clasă amestecată greco-egipteană, care a purtat adeseori nume mixte.

Egiptul a păstrat instituțiile sale străvechi și administrația sa. El cuprindea districte (*nomus*, νομός) având metropole și sate. Metropolele, care nu erau orașe, aveau organizație grecească și magistrați elenici: gimnaziarihi, exegeți, cosmeți, arhieriei, agaronomi, eutheniarhi, hipomnematografi, care alcătuiau împreună colegiul arhonților. Până la 202 d. Ch., ele nu au avut un sfat (Βουλή). În acel an Septimius Severus a dat voe orașului Alexandria și altora să aibă un consiliu. Viața elenică a fost păstrată prin mijlocirea gimnaziului, care a fost pretutindeni un centru de cultură, supravegheat de rege. Și unele sate au avut gimnazii. În comuna Omboi, lângă Elefantine, în Thebaida, a existat un gimnaziu elenic. Elenismul avea apărătorul său în rege, care a fost privit ca un fruntaș al tu-

tulor Grecilor din Egipt. Egiptul având numai trei orașe grecești, Lagizii au voit să-l elenizeze așezând masse de coloniști Greci la țară. Ei au atras elemente comerciale, speculatori și agricultori, dându-le parte la exploatarea economică a Egiptului. O mulțime de Greci doritori de îmbogățire s'au năpustit atunci în Egipt, cum arată corespondența lui Zenon, agentul lui Apollonius, dioicetes sub Philadelphos. Această emigrare a înlesnit opera Lagizilor, care au avut ca țință de a crea o clasă de soldați și de funcționari legați de guvernarea lor. Lagizii au distribuit pământ coloniștilor încurajând prin scutiri fiscale unele culturi ca vița și arborii roditori și i-au interesat în industrie și în comerț. Astfel s'a născut o clasă elenică foarte însemnată. Colonizarea militară a fost întinsă în Egipt, unde fiecare soldat regulat a primit o palmă de pământ (*cleros*). Aceste *cleruhii* continuau atât vechea tradiție egipteană din epoca Ramessidilor cât și obiceiul grecesc de a înzestra pe cetățeni cu un *cleros*. Cleruhiile create sub Ptolemei au avut după gradele militare corespunzătoare o întindere de 100, 70, 30 și 25 arure, fiecare arură măsurând 2746, 25 m. p. Pentru ca coloniștii militari să aibă locuințe s'au rechiziționat câteva camere în orice casă egipteană, impunându-se Egiptenilor un *stathmos*. Fiecare *cleros* și *stathmos* era proprietatea regală, care nu putea fi vândută, cedată ori ipotecată. Cu vremea s'a admis principiul că ele pot fi moștenite de feciorii cleruhului, numiți *epigonoii*, care urmau cariera și obligațiile părinților lor. Unii ofițeri ori funcționari au primit întinse domenii cum a fost moșia de 10.000 arure a lui Apollonius, dioicete sub Philadelphos. Ea cuprindea pârloagă și terenuri pustii de deștelenit și de irigat. Politica agrară a lui Ptolemaios II Philadelphos a câștigat pentru agricultură ținuturi întregi. Sub domnia sa a fost desfundat, canalizat și arat districtul Lacului, Nomus Arsinoites (astăzi Fayum), unde au fost întemeiate multe centre elenice și egiptene. Inginerii Cleon și Theodoros au condus toate lucrările în acest district. Apollonios a avut și alte întreprinderi în Egipt, Siria și Asia Mică. El a avut o flotă și a fost ajutat de o droaie de funcționari, servitori și lucrători, care sunt pomeniți în arhiva lui Zenon, intendentul său, descoperită în ultimii ani.

O dinastie și o biurocrație străină au stăpânit deci Egiptul și au exploatat în folosul lor bogățiile sale. De aceea nemulțumirea a crescut printre Egipteni. După ce Lagizii au recrutat soldați Egipteni numiți *Mahimoi*, mai ales sub Ptolemaios IV Philopator, înainte de bătălia dela Raphia (217 în. Ch., aceste elemente au sprijinit rezistența națională.

Elenismul a pătruns atât de adânc în Egipt încât întreaga elită citea și vorbea curent grecește. Din nisipurile Egiptului au eșit la lumină o serie de texte literare scrise pe papyri și culese printre capodoperile lirice, oratorice, tragediei și comediei grecești. Intr'un mormânt din Memphis s'a descoperit un mare fragment din *Persii*, operă lirică a lui Timotheus, un poet care a trăit în veacul al IV-lea în. Ch.

Prin cucerirea Egiptului la 1 August în anul 30 în. Ch. de Octavian, această țară a căpătat o situație deosebită. Octavian a păstrat-o ca o proprietate a sa și a fost recunoscut ca un urmaș al Faraonilor și al Lagizilor, isgonind orice influență a senatului Roman. Diarhia înființată de el nu a existat în Egipt, unde senatorii nu au avut dreptul de a intra. Această provincie a fost încredințată unui prefect, care a fost ales în clasa cavalerilor de împărat și care a avut titlul de *Vir Egregius* (κράτιστος) dela domnia lui Nero, iar dela începutul veacului al II-lea d. Ch., acel de *Vir Clarissimus* (λαμπρότατος). Acesta a fost înlocuit mai pe urmă prin titlul *Perfectissimus* (δικαιότατος). De trei ori pe an prefectul întrunea adunarea provinciei pentru a judeca procesele și a cerceta administrația (*conventum agere, διαλογίζεσθαι*) în trei orașe deosebite: în Ianuarie la Pelusium, în Februarie—Martie la Memphis, în Iulie la Alexandria. Prefectul reprezintă pe împărat și avea un ceremonial deosebit, primind vizite de salutare dimineața. În sarcina sa grea, el a fost ajutat de doi funcționari înalți, *juridicus* (δικαιοδότης) pentru chestiunile judecătorești, *idiologus* pentru administrația bunurilor confiscate ori împărătești. În ultimii ani a fost publicat un papyrus foarte însemnat al muzeului, din Berlin, care e o copie a regulamentului (*gnomon*), redactat mai întâi în limba latină și tradus în limba greacă, de care s'a folosit biuroul idiologului din Alexandria și apoi funcționarii din fiecare district. Acest izvor prezintă într'o lumină nouă activitatea acestui funcționar și altor slujbași din

Egiptul roman. Sub Romani, valea Nilului a păstrat vechea sa împărțire în trei regiuni, Thebaida, Heptanomos cu Arsinoites și Delta sau Țara de Jos, care au fost cărmuită dela Augustus de câte un Epistrateg (*Procurator ad epistrategiam*), având titlul de *Vir Egregius* în veacul al II-lea.

Această organizație a fost datorită însemnătății politice militare și economice a Egiptului pentru Statul roman. Cuprins între Mediterana și Marea Roșie, el era o punte între Africa și Asia. El stăpâna basinul Mediteranei Orientale. Apoi era o țară rodnică cu bogății vestite din care Roma putea să se aprovizioneze. Scriitorul Flavius Joseph (*Războiul Iudaic*, IV, 10, 5), arată că patru luni din an Roma se hrănește cu grâu din Egipt. Și Aurelius Victor (*despre Cesari* I) amintește că 20 milioane de modii de grâu erau trimiși în fiecare an de pe malurile Nilului la Roma. Acest grâu era încărcat pe vase în două puncte din Alexandria prevăzute cu magazii, Neapolis și Mercurius și adus în Italia de corporația Nauclerilor Alexandrini.

Lagizii au fost în Egipt conducătorii religiei și au arătat evlavie pentru cultele egiptene, construind temple la Tentyris, Theba, Edfu și Philae. În Egiptul elenistic, Lagizii au ajutat formarea unei triade egiptene Osiris, Isis, Horus, care a fost ascumită de Alexandru cu zeii grecești Dionysios, Demeter și Apollo. Alexandria a devenit în veacul al III-lea în Ch. centrul unui ecletism religios foarte important. Ptolemaios I Soter a chemat din Atena pe un preot al misterelor dela Eleusis, Thimoteus din familia Eumolpizilor și s'a folosit de sfaturile sale spre a înființa sincretismul Alexandrin. Ei au creat împreună cultul lui Sarapis, transformând vechiul cult al lui Osor — Apis, cinstit la Memphis. Triada alexandrină și cultul lui Sarapis s'au răspândit mai pe urmă pretulindenii în Egipt, apoi în insulele Mării Egee, în Grecia, în Asia Mică și în Italia sudică. Zeii Egipteni au avut temple în insula Delos, unde cultul lor a pătruns în populație.

Dar Lagizii au distrus puterea clasei sacerdotale. Ei au supra-vegheat-o cu atenție, au distribuit slujbele sfinte și au administrat domeniile templelor prin un delegat regal numit *epistates*. Guvernarea Lagizilor a fost despotică față de Egipteni și de preoți. În veacul I în Ch. templele au dobândit iarăși dome-

nii imense și au recâștigat o parte din puterea lor politică. De aceea Octavian, care a cucerit Egiptul, a confiscat o mare parte din teritoriile zeilor și a slăbit influența clasei sacerdotale, supunând-o unui magistrat, arhierul din Alexandria și din Egipt, ales de împărat. Împărații au urmat politica religioasă a Lagizilor și au clădit sau au restaurat numeroase temple. Ei au ajutat cultura elenică, slujindu-se de ea pentru a civiliza masa egipteană. În districte și metropole a continuat formarea unei clase amestecate greco-egiptene, care a avut unele drepturi și a fost primită în armata imperială. Elementul egiptean a fost lipsit sub Romani de orice drepturi politice și a fost isgonit din armată.

Populația Egiptului roman se împărțea în două mari clase: clasa privilegiată, care nu plătia impozitul personal și clasa, care plătia acest impozit (*λαογραφία*). Clasa privilegiată era alcătuită din Romani, Alexandrini, Greci din centrele elenice și de la țară. Ea era supusă unui examen strict (*ἐπίκρισις*) cu privire la nașterea și la originea sa și trebuia să aducă acte și mărturii în această privință. Niște straturi de populație greco-egipteană locuind în metropole făceau parte din această clasă și plăteau o capitație sau taxă personală redusă: 8 drahme la Memfis, Arsinoe și Hermupolis, 10 drahme la Arsinoe, 12 drahme la Oxyrynchus, 16 drahme la Tentyris, 20 drahme la Arsinoe. Cercetarea statului personal prin *ἐπίκρισις* legitima drepturile acestei clase.

Sub ea erau Egiptenii, priviți de Romani ca niște *dediticii*. Ei nu aveau niciun drept, erau isgoniți din armată și din slujbe.

Ei plăteau tributul (*λαογραφία*) și sufereau prin aceasta o scădere (*capitis deminutio*), care după concepția romană nu-i făcea deștinici pentru serviciul militar.

Egiptul roman a avut deci o importantă stratificare de pături sociale, cari ne sânt mai bine cunoscute aci decât în alte provincii. Codul fiscal descoperit în Egipt în ultimii ani, cunoscut sub *numele* de gnomon sau regulament pentru idiologos, ne dă știri prețioase pentru a cunoaște starea civilă a claselor de populație. El ocrotește fiecare clasă, împiedecă trecerea dela una la alta și pedepsește cu asprime uzurparea cetățeniei romane, alexandrine sau grecești. El stânjeneste căsătoriile între diverse clase sociale și înlătură cu îngrijire amestecul între Egipteni

și alte popoare. Totdeauna Egiptenii erau priviți ca o națiune inferioară. În gnomon mai sunt dispoziții privind dreptul de moștenire, testamentul, dreptul de asociație, dreptul penal, organizarea templelor, funcțiile preoțești, slujbele și procesiile religioase.

Gnomonul ca și papyri iuridici dovedesc întrepătrunderea dreptului greco-egiptean cu dreptul roman. Ele au pregătit calea spre legislația lui Iustinian, care a fost o sinteză a dreptului italian cu dreptul peregrin din fiecare provincie. Constituția Antonină a avut în 212 d. Ch. urmări întinse. Clasa elenică și greco-egipteană a dobândit atunci cetățenia Romană. Numeroși *Aurelii* sunt pomeniți în veacul III și IV d. Ch., în papyri. În deobște numai Grecii locuind în centrele grecești, în metropole sau la țară și Egiptenii elenizați, cari făceau toți parte din clasa privilegiată au primit cetățenia romană. Egiptenii au rămas ca înainte niște *dediticii*, excluși dela slujbe și din armată.

Separția raselor era puternică în Egipt. În veacul al II-lea d. Ch., locuitorii din Naucratis ca și acei din Alexandria nu aveau drept de căsătorie cu Egiptenii. Cetățenia din orașele grecești îngăduia primirea cetățeniei alexandrine și aceasta, obținerea cetățeniei romane. La fiecare pas întâlnim în Egipt gradații între limbi și popoare atât în epoca elenistică cât și în epoca imperială.

Și legislația Egiptului a fost diferită. Alături de legile grecești și de dreptul elenic urmate de tribunalul Chrematiștilor, exista vechiul drept egiptean folosit de tribunalul Laocriților. În fine, un tribunal mixt, care judeca chestiunile privitoare la cele două națiuni. Cu timpul s'a alcătuit un drept greco-egiptean, care a devenit cârmuitor. Romanii au introdus dreptul lor, care a fost acel oficial și era urmat în chestiunile privitoare la cetățenii Romani. Restul populației se folosea de dreptul greco-egiptean.

În epoca elenistică și imperială mai toate popoarele din valea Nilului superior atârnau de regatul ethiopean dela Meroe. Totuși și regii Ethiopeni dela Napata au exercitat o putere efectivă. Sub cei trei primi Ptolemei ne este cunoscut regele ethiopean Ergamenes, care stăpânea Nubia de Jos dela insula Philae la Hiera-Scyaminos ca un client al Lagizilor. Sub regii Ptolemaios V Epiphanes și Ptolemaios VI Philome-

tor, principii Ethiopieni au sprijinit răscoalele din Thebaida și au cucerit această regiune, ceea ce a silit pe Philometor să întărească granița sudică. Indată după ocuparea Egiptului de Romani, a izbucnit o puternică răscoală la Heroonpolis în Deltă și în Thebaida. Ea a fost potolită de prefectul C. Cornelius Gallus, care a înaintat până la Syene, unde a fost granița sudică a provinciei. Ținuturile din Nubia de Jos erau sub protecția romană, cum arată vestita inscripție trilingvă din insula Philae la 15 Aprilie 29 în Ch. (Dittenberger, *Or. Gr. Ins. Sel.* 654). În anul 20 în Ch., Ethiopianii s'au folosit de plecarea prefectului Aelius Gallus în Arabia și au ocupat Syene până când prefectul C. Petronius i-a învins și i-a urmărit spre Sud. Armata romană a cucerit atunci orașul Napata în Nubia de Jos și a ocupat militărește ținutul „Celor 12 Shoine” până la Hiera Sycaminos. După doi ani a fost respins un nou atac al Ethiopianilor, apoi granița a rămas liniștită până la începutul veacului al III-lea d. Ch.

Ținutul „celor 12 Shoine”, care se întindea dela Elephantine la Hiera-Sycaminos, a fost pământ sacru închinat de regii Lagizi către zeița Isis din Philae și confirmat mai multe ori de împărații romani. Această regiune a fost de asemeni ocupată de armata romană, care a avut detașamente în multe locuri. Atacurile făcute de diverse popoare, printre cari Blemmyes erau mai însemnați, au silit pe Dioclețian să retragă granița la Elephantine. În veacul al III-lea s'a petrecut un fapt important în valea superioară a Nilului. Regatul elhiopian din Meroe a fost înlocuit prin regatul din Axum. Regii săi au primit cultura elenică și au scris chiar acte grecești.

Împărații romani au sprijinit în Egipt elenismul. Elenismul orașului Ptolemais era încă puternic sub Imperiu. Sub Claudiu se întâlnesc în populație încă numele marilor generali macedoneni: Seleucos, Lysimachos, Kassandros, Antipatros, Arsinoe, Cleopatra. Ptolemais era centrul unui nomos: Thinifes. Nu se știe cu siguranță dacă acest oraș a avut un sfat (βουλή) în veacul I și II d. Ch. Ei au întemeiat chiar orașe grecești noi ca Antinoopolis, înființat de împăratul Hadrian în amintirea favoritelui său Antinous, care se înecase în Nil (130 d. Ch.).

Acest oraș, care a primit legile din Naucratis, avea dreptul de căsătorie cu Egiptenii. Colonizarea sa a fost făcută cu vete-

rani din auxiliari și din flotă. Orașul a fost clădit după obiceiul elenistic, cu străzi, care se tăiau în unghiu drept.

În anul 202 d. Ch., Septimius Severus a introdus în metropolele din Egipt organizarea urbană elenică. Ele au dobândit atunci caracterul de orașe, având un sfat (*βουλή*) și un colegiu de arhontes: gymnasiarhi, exegeți, cosmeți, prytani, eutheniarhi.

La începutul veacului al IV-lea această urbanizare crește. Districtele sunt alipite la un oraș și împărțite în *pagi*. Fiecare *pagus* are în fruntea sa un *praepositus*. Atunci are loc o municipalizare a Egiptului. Magistrați municipali elenici continuă activitatea lor. Un funcționar nou delegat de centru și numit de Împărat, *curator civitatis* (*διοικιστής*) supraveghează finanțele orașelor. Alt funcționar, *exactor*, înlocuiește pe strategii în administrația districtului. În veacul al III-lea d. Ch., creștinismul a reînviat naționalismul egiptean sub forma coptică, stârnind un puternic curent antielenic. Biserica coptică, condusă de Fruntași Egipteni ca Șenuti din Atripe, a creat o viață monastică și a dus lupta contra gimnaziului elenic. Acesta a început să decadă. Ultima pomenire a efebilor în Egipt e din anul 324 d. Ch. Decăderea vieții spirituale s'a întâmplat împreună cu cea a culturii fizice. Creștinismul disprețuia egeace gândirea elenică prețuia mai mult: un spirit viu și un trup frumos. În veacul al IV-lea d. Ch., Sfântul Pahomios din Thebaida a interzis călugărilor copți de a se scălda și a-și unge trupul¹. Cu dispariția civilizației grecești lumea antică a încetat astfel să cîntească și să se spele. La 640 d. Ch., a avut loc cucerirea arabă. Islamismul a nimicit influența elenică și a dus Egiptul la formele vieții orientale.

¹ Vedeți în Gibbon, *History of the Fall of the Roman Empire*, VI, cap. 37.

IV.

Legăturile politice-sociale între Roma și Orient.

Și pentru Romani Orientul a fost mereu un punct de atracție. Vechile ținuturi cu civilizații, cu industrii seculare, cu bogăție, artă și știință au exercitat o puternică înrâurire asupra Romei. De sigur că ea a găsit în Apus temelul puterii sale militare. De sigur că legiunile și trupele auxiliare recrutate în Apus au fost cele mai voinice din Statul roman. Totuși Roma a găsit în Asia Mică numeroase centre intelectuale și economice. Erau mai întâi frumoasele orașe grecești de pe coasta egeană, metropolele din Siria, porturile Asiei Mici și mai departe minele și moșiile din Anatolia cu populațiile lor muncitoare. Nu e de mirare că conducătorii Romei să fi dorit a merge mai departe pe urmele marelui Alexandru, cum a fost intenția lui C. Iulius Caesar și a lui Marcus Antonius. Primele legături între Roma și Orient au început în veacul al III-lea în. Ch. În acea vreme monarhiile din jurul Mediteranei Orientale au intrat în sfera influenței romane. În 273 în. Ch., Ptolemaios III Philadelphos a trimis o solie la Roma și a încheiat cu ea după puțină vreme legături de amicitie, care au fost reînnoite până la 204 în. Ch. în condiții de egalitate de fiecare dintre Lagizi în momentul urcării pe tron.

Între 216 și 210 în. Ch., trei delegații au făcut drumul între Egipt și Roma. Se știe că în antichitate trimiterea unei solii era un eveniment mare, de oarece venea însoțită de funcționari, de sclavi și de paznici. În 168 în. Ch., regele Antiohus IV făcuse cu Filip V din Macedonia planul de a împărți Egiptul și ajunsese în fața Alexandriei, când senatul Roman l-a silit să părăsească această țară. O delegație romană a întâlnit

pe Antiohus la Alexandria și C. Popilius Laenas a impus regelui un ultimatum violent, închizându-l într'un cerc deseriș pe nisip și poruncindu-i să răspundă înainte de a eși din acest cerc. Roma a împiedicat atunci cucerirea Egiptului de Seleucizi. În urma acestei intervenții, Egiptul a devenit dela 171 în. Ch. un Stat clientar al Romei, păstrând această poziție sub regii Lagizi următori.

Relațiile Romei cu regatul din Pergamon au început în anii 211 și 201 în. Ch., când regele Attalos I a ajutat pe Romani contra lui Filip V și a încheiat un adevărat tractat (*foedus*) în condiții de egalitate, care prevedea ajutoare pentru ambele părți în caz de războiu și care a fost păstrat de urmașii săi Eumenes II, Atalos II și Atalos III. Serviciile aduse Romanilor de regele Eumenes II dela urcarea sa pe tron (197 în. Ch.) au fost însemnate. El i-a ajutat cu armata sa contra lui Antiohus III, Filip V și Perseus, înlesnind victoria de la Pydna (168 în. Ch.). Totuși după înfrângerea Macedoniei senatul Roman nu a luat în seamă aceste servicii, ci a schimbat îndată atitudinea sa politică, nedreptățind în multe ocazii pe Eumenes și urmărindu-l ca pe un dușman. Regatul din Pergamon devenise după ruina Macedoniei și Siriei cel mai puternic din Orient și Roma se temea de el. Pentru a-l slăbi senatul roman a sprijinit pe Galați, care atacaseră pe Eumenes în 168 în. Ch., apoi a încercat în zadar să ațâțe contra lui pe fratele său Attalos II. În sfârșit, în iarna 167-166 în. Ch., senatul a votat un decret injurios îndreptat contra lui Eumenes. Acest decret interzicea regilor clienți de a veni la Roma, încât Eumenes, care soșise în Italia pentru a expune jalbele sale, a fost silit să se imbarce din nou, deși era iarnă. Această politică șovăelnică și nerecunoscătoare a senatului roman a înspăimântat pe regii Atalizi, care așteptau cu mare teamă orice hotărâre din Roma, cum o arată o inscripție importantă: o scrisoare trimisă de Attalos II, urmașul lui Eumenes II, către un preot Galat din Pessinonte, exprimând frica sa de a interveni pentru a opri niște incursii vecine înainte de a cunoaște părerea senatului și de a avea consimțământul său (Dittenberger, *Or. Gr. Inscr. Sel.* no. 315).

Prin pacea din anul 190 în. Ch., Romanii au impus regelui Antiohus III de a părăsi partea apuseană a Asiei Mici până

la munții Taurus, de a se abține de orice războiu în Europa, nemai putând trimite vase de războiu dincolo de capul Sarpedon și de râul Calycadnus, de a plăti o parte din indemnitate îndată și alta în 10 ani, de a se despărți de nave și de elefanți, fără a avea dreptul de a mai cumpăra alți elefanți și de a înarma mai mult de 10 vase. (Polybius, XXI, 45; Titus Livius, XXXVIII, 38). Romanii au stabilit atunci un principiu important pentru relațiile internaționale dintre statele vechi: *niciun stat Asiatic nu mai avea dreptul de a se amesteca în chestiunile europene*. Acest principiu complectă principiul internațional admis de senatul roman după războiul contra lui Pyrrhus că niciun stat străin nu putea interveni în afaceri privind popoarele italice. Prin tratatul dela 190 în. Ch., Romanii au mărginit desvoltarea militară și navală a regatului Seleucidic. După 187 în. Ch., Seuleucos IV s'a supus condițiilor acestui tratat, dar urmașul său Antiohus IV (după 175 în. Ch.) a încercat să adune o flotă mare și numeroși elefanți, cari au fost confiscați după moartea sa de comisia trimisă de senatul roman. Romanii au încheiat legături de amicitie cu diferiți regi: în anul 192 în. Ch., cu Prusias I din Bithynia, apoi cu urmașii săi Prusias II, Nicomedes II, care a sprijinit pe Romani în expediția contra lui Aristonicos, Nicomedes III, care a trimis o flotă de ajutor în vremea lui C. Iulius Caesar. Deși ajutase puțin pe Romani, regele Prusias II a fost bine primit în iarna 167-166 în. Ch. la Roma de senat, care l-a ajutat contra lui Eumenes II. În 188 în. Ch., Roma a început a avea relații de prietenie cu regele Ariarathes IV din Cappadocia, în 147 în. Ch., cu Mithradates V din Pont, apoi cu Pharnaces I și cu urmașii săi.

Acești regi erau legați prin amicitie fără a avea mai adeseori un tractat hotărât de alianță. Ei erau clienții Romei. Dela bătălia dela Pydna (168 în. Ch.), senatul roman a luat obiceiul să trimită numeroase comisii de cercetare în diverse state și orașe spre a fi încunoștințat de atitudinea lor față de el, de legăturile lor cu vecinii, de puterea lor militară ori economică. Putem aminti comisiile lui Tiberius Gracchus în 168, lui G. Sulpicius și M. Sergius în 164 pentru relațiile dintre Eumenes II și Antiohus IV, lui C. Gallus pentru plângeri contra lui Eumenes II, lui Gn. Octavius în 162 pentru ches-

tiunile Macedoniei, Siriei și Cappadociei, în sfârșit vestita comisie, care a avut în frunte pe Scipio Aemilianus Africanus și care a făcut la 140 înconjurul Mediteranei, cercetând popoare, regi și porturi pentru a cunoaște dorințele lor. A fost o inspecție diplomatică foarte folositoare pentru politica externă a Romanilor.

În acea vreme începe și răspândirea neguțătorilor italici în Marea Egee și în Orient. Încă la 250 în. Ch., Italianii au venit în insula Delos. În veacul I în. Ch., ei mișunau în această insulă, în Grecia, în Marea Egee și pe coasta Asiei Mici. Mai pretutindeni ei au alcătuit colegii de *negotiatores Romani* sau *Italici* de ἐργαζόμενοι și de πραγματούμενοι. Ei cumpărau sclavi în Cilicia și Siria, schimbau mărfurile Orientale ori speculau veniturile celor două lacuri din jurul templului lui Artemis la Ephesos. Multe persoane din Roma erau amestecate în aceste afaceri în care băgaseră capitaluri mari. Chiar oamenii politici speculau în Asia Mică. Creditul de pe piața Romei era în strânsă legătură cu piețele asialice (Cicero, *pro lege Manilia* VII, 17, 19). Financieri și oamenii de afaceri au început să aibă un loc de frunte în relațiile Romei cu Orientul. Chiar senatorii și patricienii, cum a fost Cato Censorul, au luat parte la afaceri, folosindu-se de clienții și desrobiții lor ori de cetățenii latini pentru a specula fără a fi cunoscuți. Legea Claudia din 220 în. Ch. a interzis oricărui senator să facă o speculație mercantilă și să aibă o navă cuprinzând peste 300 amfore. Majoritatea senatului vedea cu ochi interesați această activitate a capitaliștilor Romani în Orient. Chiar expedițiile militare din Asia au fost un mijloc de îmbogățire. Mult aur a fost adus la Roma de Cn. Manlius Vulso după războiul contra Galaților (189 în. Ch.), încât în 187 în. Ch. s'au putut restitui plebei 25,5% din sumele subscrise cu 27 ani mai înainte în decursul războiului al II-lea Punic contra lui Hannibal.

De la sfârșitul veacului al II-lea în. Ch., partidele din Roma au început să aibă fiecare o politică colonială deosebită. Cele de stânga au împins la anexări pentru a satisface plebea din Roma. Programul lor cuprindea cucerirea tuturor regatelor libere din Orient cu împărțirea averilor și pământului lor printre poporul din Roma. Mai ales Egiptul a fost din cauza

bogațiilor sale ținta demagogilor. Ei l-au înscris adeseori în legile lor agrare, cum a fost aceea a tribunului Rullus în anul 58 în. Ch. Regele Ptolemaios XI Auletes a îndepărtat cu greu această amenințare, mituind pe Rullus, dând lui C. Julius Caesar 6000 de talanți și întârziind prin aceasta anexarea Egiptului cu vre-o 30 de ani.

Sub Republică și la începutul împărăției, statul roman a cuprins provincii, popoare neatârinate, apoi state libere cărmuite de regi liberi. La început regii liberi au primit titlul de amici (*φίλος*), apoi acel de amici și aliați (*reges socii atque amici*, (*φίλος και σύμμαχος*), în sfârșit acel de aliați (*reges socii*). Fără a fi legați prin un tractat, ei erau înscrși în listele amicilor (*formula amicorum*) ori în listele aliaților (*formula sociorum*), câteodată în amândouă. Ei erau confirmați pe tron de senatul roman. Uneori această recunoaștere le era refuzată, când senatul vroia să anexeze o țară sau să o atribuie altui cărmuitor. Ei erau scutiți de orice tribut regulat, dar trimeteau daruri și contribuții în bani și în natură senatului și armatelor romane în războiu. În vremea războiului contra lui Mithradates Eupator și în 66 în. Ch. sub Pompeius s'au cerut contribuții regilor clienți din Orient. Mai târziu Ptolemaios XI Auletes a trimis bani lui Gabinius. În 54 în. Ch., Crassus a primit bani și trupe pentru expediția sa contra Parților. Cazuri de acest fel sunt foarte numeroase. Printre darurile trimise senatului, erau coroane și statui de aur. Regii clienți erau siliți să dea și bacșișuri grase guvernatorilor și oamenilor politici. Ei erau însă scutiți de tributul impus provincialilor romani (*stipendium* sau *tributum*). Ei nu făceau parte din provincia romană și nu erau sub *imperium* magistraților romani. Regatele clientare aveau obiceiuri străvechi și dreptul lor indigen. Introducerea dreptului roman însemna o pregătire pentru reducerea lor în provincia romană. Una din obligațiile principale impuse statelor clientale era de a sprijini pe Romani cu soldați în războiu. De aceea vedem că regii orientali au luat parte la numeroase expediții alături de legiunile romane. Antiohus IV a trimis elefanți, Malhus, regele Nabateilor, a trimis cavalerie ușoară. Regele Galatiei, Deiotarus, a înarmat trupele sale în modul legiunilor romane. Corpurile aduse de el au ajutat pe Caesar în 45 în. Ch. în bătălia dela Zela contra lui Phar-

nakes III din Pont. Ele au format mai pe urmă legiunea XXII Deiotariana.

Altă obligație însemnată era de a nu încheia tractate de pace și de a nu întreprinde vreun războiu fără consimțământul senatului roman, care avea dreptul să supravegheze politica lor externă. Aceste condiții erau impuse tuturor statelor cliente din Orient ori Occident. Ele aveau dreptul de a bate monete de argint și de aramă, câteodată chiar monete de aur. Aveau o poziție asemănătoare cu cea a orașelor sau popoarelor libere ori federate. Regii lor rămăneau stăpâni deplini pe țara și pe supușii lor. În Orient, ei au purtat foarte des titlul „*Regele Regilor*” (Βασιλέως Βασιλέων) moștenit dela Achemenizi. Acest titlu se întâlnește la Seleucizi, Attalizi, Lagizi, la dinastiile din Bithynia, Pont, Cappadocia, Bosforul Tauric și a fost împrumutat mai pe urmă de regii Ethiopieni, care au întemeiat în veacul al III-lea d. Ch. regatul din Axum pe valea de sus a Nilului.

La începutul imperiului poziția acestor state clientare s'a înrăutățit. Influența romană a devenit mai puternică, statul roman s'a amestecat în administrația lor și a ascultat jalbele populației. În 29 în Ch., Octavianus a osândit la moarte pe regele Antiohus II din Commagene, care împiedicase plecarea unui sol trimis de fratele său la Roma și a proclamat dreptul pentru supușii regilor clienți de a comunica liber cu dânsul (Dio, LII, 43, 1). El a dat aceleași instrucții lui Archelaos, fiul lui Herodes cel mare, pe care l-a destituit în anul 6 d. Ch., și l-a surghiunit la Viena în Galia, (Josephus, *Antiquitates* XVII, 13, 2; *Războiul Iudaic* II, 7, 3). Situația regilor clienți s'a apropiat cu încetul de cea a unor supuși din împărăție și legăturile de clientelă au devenit mai apăsătoare. Deja Pompeius, urmând politica colonială a partidelor democratice, a arătat un mare dispreț față de micii regi și față de statele libere din Orient, din care a desființat foarte multe. Augustus a încercat să facă o politică orientală, care respecta demnitatea regilor liberi, dar Nero și împărăția Flavieni au reluat politica de expansiune a lui Pompeius și au unificat provinciile Orientale prin dispariția statelor libere. Sub împărăție regii clienți au avut poziția unor agenți de încredere ai Romei. Adeseori regatul lor a fost alipit vremelnic la statul roman

până ce alți împărați dădeau tronul unui alt cărmuitor. Putem aminti exemplul provinciei Commagene, care a fost anexată în 17 d. Ch. de Tiberius la provincia Siria și care după 20 ani a fost dată de Caligula în 38 d. Ch., lui Antiohus IV Epiphanes Magnus, destituit apoi de Caligula și reinststituit de Claudius. El a domnit până în anul 72 d. Ch., când țara sa a fost redusă de Vespasian în provincie. Fiii săi au venit să locuiască la Roma. Un caz asemănător este Iudea cărmuită până la anul 4 în. Ch. de regele Herodes cel Mare și împărțită după moartea lui între cei trei fii ai săi, dintre cari Arhelaos a fost destituit în anul 6 d. Ch., Filip a murit în 34 d. Ch. și Herodes Antipas a fost surghiunit în 39 d. Ch. Partea de moștenire a lui Archelaos a devenit în anul 6 d. Ch. pământ roman, formând provincia Iudea supusă unui *procurator cum jure gladii*, supravegheat de guvernatorul Siriei. După 39 d. Ch., un nepot al lui Herodes cel Mare, anume Herodes Agrippa I a reconstituit regatul bunicului său, primind și provincia Iudea, care a încetat de a exista între 41-44 după Ch., Dela acest an Iudea a fost din nou atribuită unor procuratori cu reședința la Caesarea. Ea a avut deci în secolul I d. Ch., când poziția de regat clientar, când acea de provincie romană. Aceasta arată că situația regatelor clientare se apropiase la începutul imperiului de situația provinciilor. Legăturile de vasalitate au devenit serioase și regii clienți au fost niște prefecti ai Romei, care rămăneau uneori ca reprezentanți ai Romanilor chiar după reducerea țării lor în provincie. Se știe că sub Augustus, Romanii au recunoscut ca guvernator în Alpii Cottieni pe M. Iulius Cottius, feciorul lui Donnus, care a primit titlul de *profectus civitatium*. Țara sa a dobândit atunci dreptul latin. Urmașii săi au păstrat această situație până la împăratul Nero, care a anexat această regiune împărăției. Dinastia lui Cottius a pregătit deci alipirea acestui ținut alpin la statul roman.

Protectoratul roman în regatele din Orient se aseamăna cu protectoratul britanic față de principii din Indii. Totuși aceste două protectorate rămân deosebite. Protectoratul din lumea antică, cum l-au înțeles Romanii, nu impunea nicio datorie morală statului protector. Roma s'a desinteresat de soarta populației din statele clientare, unde cărmuitorii au avut un

drept absolut de stăpânire peste supuși și averile lor. Protectoratul britanic din Indii și din alte colonii cuprinde și obligația de a îmbunătăți situația morală și materială a locuitorilor supuși. Adeseori statul englez a intervenit pentru a îndepărta sau a îndulci obiceiurile barbare sau primitive, care călcau morala sau spiritul de dreptate. Protectoratul modern, mai omenesc și mai înțelegător, nu servește numai ambiții politice. Religia creștină și revoluția franceză au schimbat caracterul raporturilor între indivizi și între popoare. De aceea societatea contemporană cunoaște o nepărtinire și un simțământ de dreptate, necunoscute în lumea veche.

V.

Organizarea Asiei Apusene de Romani.

În 133 î. Ch., Romanii au moștenit regatul Pergamon lăsat lor de regele Attalos III. Cu acest teritoriu, Manius Aquilius a format în 129 î. Ch. provincia Asia, cărmuită de un praetor ori proconsul. În 123 î. Ch., o lege propusă de C. Gracchus a impus noi contribuții acestei provincii: dijma (*decuma*), pășunatul (*scriptura*) și taxe de vamă (*portoria*), care au fost arendate unor societăți de cavaleri Romani numiți *publicani*. Provincia a fost reorganizată de Sulla în 84 î. Ch., când a fost împărțită în 44 districte, s'au hotărât hotarele ei, s'a înființat o eră nouă, s'a precizat situația orașelor grecești și s'a organizat percepția impozitelor. După împărțirea provinciilor între împărat și senat în 27 î. Ch., Asia a rămas o provincie a Senatului și guvernarea ei a fost cea mai înaltă slujbă din cariera senatorială.

În 74 î. Ch., Romanii au moștenit regatul Bithyniei lăsat de Nicomedes III. Ei au alipit la el regiunea apuseană a Pontului, creind provincia Bithynia-Pontus (65 î. Ch.). Pompeius a organizat administrația sa prin o *lex Pompeia*, care le împărțea în districte făcând parte din două *koina*. În 27 î. Ch., această provincie a devenit senatorială sub un proconsul pretorian, ceva mai târziu a devenit imperială.

Provincia Cilicia, creată pe la 80 î. Ch. a fost în veacul I î. Ch. un ținut înaintat al puterii romane în Orient. Proconsulii Ciliciei, cum a fost Cicero, interveneau în regatele vecine din Cappadocia, Pont și Armenia, apărând pretutindeni interesele romane.

Ceva mai târziu, Pompeius a încredințat regelui Deiotarus

regiunile Galatia, Pisidia, Isauria și Lycaonia. Mai pe urmă acestea au fost dăruite regelui Amyntas, iar după moartea lui, în 25 în. Ch., Augustus a creat întinsa provincie Galatia, care a fost până la 70 d. Ch. o cetate a împărăției lângă Taurus și Armenia. Dela Vespasian însemnătatea ei s'a micșorat mult, de oarece Cappadocia, provincie până atunci procuratoriună, a fost întrunită cu Galatia sub un legat consular comun. Axa de apărare a Asiei mici a fost astfel mulată spre Cappadocia și Galatia a devenit un ținut interior. Vespasian a creat armata din Cappadocia, aducând legiunea XII Fulminata la Melitene și legiunea XVI Flavia Firma la Samosata pe Eufurat în scop de a apăra frontul armean contra unei năvăliri venite din Caucaz. Impărații Flavieni au făcut numeroase reforme în Asia Mică. Dacă Nero a anexat în 63 d. Ch. Pontul Polemoniac, Vespasian a alipit împărăției regatele din Cilicia Trachea în 74 d. Ch. și din Commagene în 72 d. Ch. Sub Domițian a fost anexat pe semne orașul Damascus în Siria, cârmuit până la 88-90 d. Ch., de regi. În 74 d. Ch., Vespasian a creat provincia Lycia-Pamphylia. În 67 d. Ch., Iudea a devenit o provincie neatârnată, primind un legat pretorian și legiunea X Fretensis.

În 107 d. Ch., sub Traian, a încetat legătura dintre Galatia și Cappadocia, care au devenit două provincii deosebite sub doi legați diferiți. Cappadocia a primit atunci Pontul Galatic, Pontul Polemoniac și Armenia Mică. În urma expediției lui Traian contra Parților în 114-117 d. Ch., Mesopotamia și Armenia Mare au fost alipite pentru câțva timp împărăției. În 106 d. Ch., regatul Nabatean a fost cucerit și a format provincia Arabia.

Hadrian, care era guvernator al Siriei, când a fost ales împărat (117 d. Ch.), a făcut mai multe călătorii în provinciile orientale (în anii 123, 124, 130 și 131 d. Ch.), unde a adus câteva schimbări însemnate. Bithynia și Pontul au devenit în 135 d. Ch. provincii imperiale, iar Lycia-Pamphylia au fost atribuite senatului. Cilicia a primit atunci un legat imperial și Iudea două legiuni, a X-a Fretensis și a VI-a Ferrata, cu un legat consular (după a doua răscoală iudaică).

Septimius Severus a întreprins două campanii în Orient, în 195 d. Ch. contra Arabilor Sceniți, Osrhoenilor și Adiabenilor,

când a ajuns până la Nisibis, în 197-199 d. Ch. contra Parților, când a ocupat Ctesiphon și a redus Mesopotamia în provincie romană, trimițând acolo legiunile I și II Parthicae. El a construit drumuri în Asia Mică și în Siria. Aceasta a fost împărțită în 194 d. Ch. în două părți: Syria Coele și Syria Phoenice. Fiul său Caracalla a alipit statului roman regiunea Osrhoene, iar Severus Alexander a întreprins în 235 d. Ch. prima expediție contra Perșilor și a recrutat numeroase corpuri de arcași Osrhoeni și Parți.

În Asia Mică, Siria și Palestina împărații romani au urmărit politica regilor elenistici. Ei au ajutat pretutindeni Elenismul și s'au servit de el pentru a civiliza populațiile și a le ridica la rangul cetățeniei romane. Orașele grecești au încercat să devină municipii ori colonii. În Egipt, dreptul alexandrin era prima treaptă pentru obținerea cetățeniei romane. Augustus și urmașii săi imediați au distribuit foarte rar cetățenia Orientalilor, dar împăratul Vespasian, care a comandat legiunile din Siria și a fost ales de ele, a înlesnit înaintarea unor Orientali la înaltele slujbe militare și civile. Mai târziu această politică a fost făcută de dinastia Severeană, care n'a uitat niciodată rudenția sa cu Siria.

Chiar generalii republicei au ajutat orașele grecești. Gabinius a desrobit orașele din Siria și Palestina, Pompeius a întărit Elenismul dând libertăți orașelor. Apoi împărații romani au întemeiat numeroase colonii romane în Orient, anume: *Ptolemais* cu veterani legionari, *Archelais* în Siria, *Iconion* în Pisidia, create de Claudius; *Iulia Augusta Felix Berytus* cu veterani din legiunile V Macedonica și VIII Augusta, *colonia Iulia Felix Heliopolitana*, întemeiate de Augustus; *Emmaus*, *Flavia Neapolis* și *Flavia Augusta Caesarea* în Palestina înființate de împărații Flavieni. Septimius Severus a întemeiat coloniile Sebaste, Tyrus, Laodicea din Liban, Palmyra și coloniile din Mesopotamia; Caracalla a dat dreptul roman orașelor Antiohia, Emesa, Caesarea din Liban, Sidon; Severus Alexander, orașelor Damascus și Bostra; împăratul Philippus, orașului Philippopolis în Arabia. În Frigia Galatică, Augustus a creat o serie de colonii militare; la 25 în Ch., colonia Antiohia cu veterani din legiunile V Gallica și VII Alauda, apoi în anul 6 în Ch., după sfârșitul războiului contra Homo-

180
21

nadienilor, coloniile Cremna, Olbasa și Comama în Pisidia, Parlais și Lustra în Lycaonia. Unite prin drumuri imperiale (*viae Augustae*), ele au avut un scop strategic, acel de a ocroti frumoasa câmpie frigiană și galatică contra incursiunilor triburilor pisidiene locuind în munții Taurus. Alături de coloniști Romani, ele cuprindeau și locuitori indigeni de limbă greacă. Romanismul s'a menținut până la începutul veacului al II-lea d. Ch., când a început să fie absorbit de populația elenică și instituțiile romane cu încetul locuite prin acele elenice.

VI.

Conflicte între Apusul roman și Orientul.

Între Apusul roman și Răsăritul elenic au existat totdeauna deosebiri firești și fundamentale. În afară de deosebirea lingvistică, care consta în faptul că Apusul vorbea limba latină și Orientul limba greacă, a existat și o adâncă separație morală, care a pregătit drumul pentru separația politică. În veacul I-ii î. Ch. avem în lumea orientală o puternică reacție contra Apusului reprezentat prin Statul roman: mișcarea iraniană condusă de Mithradates VI Eupator, care a vroit să întemeieze în jurul Crimei un stat Iranian cu civilizație elenică și să adune toate forțele iraniene pentru a le porni contra Romei. În această politică îndrăznească, el a fost sprijinit și de multe orașe grecești, sărăcite prin jafurile romane. Elenismul și Iranismul s'au unit atunci împreună contra republicii romane, care totuși a isbutit să-i învingă. Mai târziu unii fruntași Romani au avut de gând să împărțească statul în două părți. Marcus Antonius a vrut să creeze cu provinciile orientale un regat romano-elenistic, având capitala sa la Alexandria. Dar visul său s'a risipit cu înfrângerea dela Actium. Caligula avea intenția să se mute la Alexandria (Suetonius, *Caligula* 49). Cu răscoala generalului Sirian Avidius Cassius în 165 d. Ch., întrezărim semnele unei sciziuni viitoare a împărăției romane între Orient și Occident. Treizeci de ani mai târziu Pescennius Niger se unește cu Orientalii și hotărăște în munții Taurus granița împărăției, (Herodian III, 1). În criza politică din veacul al III-lea legiunile din Orient au proclamat împărați orientali, ca *Balista* și *Macrininus*, cari au fost în curând sfărâmați de puterea centrală. Septimius O-

daenath II, soția sa Zenobia și feciorul și urmașul lor C. Iulius Aurelius Septimius Vaballathus Athenodorus au avut poziția ciudată de senatori romani cu nume latine și cu titlul de *clarissimus* și de *corrector*, cu drept de comandă militară și administrativă, reprezentând împăratul din Roma; totuși au fost regi ori principii ai Palmyrei și conducătorii unui Stat Palmyrenian, care a apărut la început imperiul roman și politica lui Gallienus, dar care mai pe urmă au luat o atitudine cu totul independentă și fățiș dușmană unității imperiale. În anul 270 d. Ch., Vaballath a fost proclamat împărat și trupele sale au ocupat în 271-272 Egiptul. Politica lui era de a crea un stat oriental mijlocitor între Romani și Persi care s'ar fi întins dela munții Taurus până în Arabia și dela coasta mediteraneană până la malul Eufratului: un stat de cultură Greco-Semitică foarte înaintată cum o arată minunatele temple și picturi murale descoperite în ultimii ani la Dura—Europos pe Eufrat de d. F. Cumont (publicate în *Fouilles de Dura—Europos*, Paris, 1927), dar pătruns și de o puternică influență iraniană cum o dovedesc echipamentul și armamentul oștirii Palmireniane. Planul cutezător al lui Odaenath II și Vaballath a fost ruinat de cucerirea și distrugerea Palmyrei de Aurelian în 273 d. Ch. Totuși chiar după această izbândă tendințele separatiste nu au încetat în împărăție. Încă împăratul Nero se gândise să se retragă în Egipt pentru a înființa un stat în Orient (Suetonius, *Nero*, 47 și 40). Cu mult înainte de fiii lui Theodosius, feciorii lui Septimius Severus, Caracalla și Geta, hotărâseră împărțirea împărăției în două părți, una occidentală cu Roma, alta orientală cu Bizanțul. Mai târziu organizația creată de Dioclețian și complectată de Constantin cel Mare a admis împărțirea administrativă a împărăției în o *Pars Orientis* și o *Pars Occidentis*, subîmpărțite în diocезii și în provincii. Această stare de fapt era numai un popas în evoluția raporturilor între Orient și Occident. În curând ultimul pas a trebuit să fie făcut și împăratul Theodosius a împărțit statul roman unitar în împărăția orientală a lui Arcadius și în împărăția occidentală a lui Honorius. De sigur că tradiția unității a dăinuit încă mult timp în drept și în instituții. Totuși hotărârea lui Theodosius a avut consecințe mari, de oarece însemna desmembrarea împărăției romane.

Aproape toți împărații romani au trebuit să aibă o politică orientală. Unii s'au ocupat de aproape cu chestiunile orientale și au întreprins ca împărații Nero, Traian și Septimius Severus expediții de cucerire în Orient. Aceiași împărați au întemeiat de asemeni cele mai multe din coloniile romane în Asia Mică și în Siria.

Reacții ale Orientului au fost răscoalele ebraice. Marea răscoală din 66 d. Ch., sub împăratul Nero, s'a sfârșit cu prefacerea Iudeii în provincie romană și cu nimicirea Ierusalimului (70 d. Ch.). Ea a fost urmată la 132-135 d. Ch., sub Hadrian, de altă răscoală primejdioasă, care a impus distrugerea a 950 sate, 50 cetăți și uciderea a 180.000 de persoane, de către cel mai bun general român al vremii, Sextus Iulius Severus și împrăștierea națiunii ebraice în lume. Resistența opusă de Iudei la asediul cetății Bettir a fost cea mai fanatică din Orient. În Egipt, lupta Judaismului contra Elenismului a fost înverșunată. Certuri și răscoale au izbucnit din această cauză la Alexandria și au prilejuit trimiterea de două delegații elenice și ebraice la împărații Caligula și Claudius. Aceste discuții au sfârșit prin osândirea la moarte a gimnaziarhului alexandrin Isidoros și alexandrinului Lampon. Mai târziu noi certuri s'au ivit la Alexandria și au adus condamnarea alexandrinului Antonin sub Hadrian și gimnaziarhului Appian sub împăratul Commodus. Colonia Ebraică din Alexandria nu avea cetățenia alexandrină, ci forma un politeuma, anexat orașului Alexandria. De aceea a pricinuit lupte și turburări neconținute. O răscoală Judeică a izbucnit în Egipt în 115 d. Ch. și a fost potolită foarte greu de generalul Marcus Turbo; altă mișcare s'a produs în 136-137 d. Ch.

În Egipt răscoala clocotea mereu din cauza administrației tiranice a Romanilor. În anii 34-35 d. Ch., prefectul Avilius Flaccus a interzis Egiptenilor să aibă arme; ceva mai târziu (37-38 d. Ch.), s'au făcut perchiziții și s'au confiscat multe arme ascunse.

Turburări au izbucnit în 154 d. Ch. printre Egipteni din cauza impozitelor apăsătoare. Mai târziu în 172 d. Ch., a început răscoala Bucolilor din jurul Alexandriei. Aceste mișcări erau îndreptate împotriva statului Roman asupritor, care încerca să stoarcă din provincii cele mai grase venituri.

În Asia Mică, adevărată mozaică de naționalități diferite, Romanii au făcut o politică de nivelare și de centralizare, creînd imensa provincie Galatia și înființînd cultul imperial din Ancyra ca o unitate deasupra contingentelor etnice. Totuș această politică nu a isbutit să nimicească naționalismele. La Lustra, centru Lycaonian, se vorbea încă limba Lycaoniană în veacul I-ii d. Ch. (*Actele Apostolilor* XIV, 11). Din secolul al II-lea d. Ch. se observă în Anatólia o reacție națională, care a silit pe împăratul Hadrian să țină seamă de însemnătatea diverselor popoare și limbi și să înființeze între 130-138 d. Ch. provincia mixtă a Celor Trei Eparhii: Cilicia, Lycaonia, Isauria sub un legat și un *koinon* cu sediul la Tarsus. În veacul al III-lea, d. Ch., reacția anatólică a crescut. Străvechile organizații anatólice în sate, întrunite în jurul unui templu au devenit din nou puternice, izgonind influența romană.

VII.

Legăturile comerciale între lumea mediteraneană și Orientul

Cuceririle lui Alexandru cel Mare au deschis comerțului grecesc drumurile Orientului. Afară de marele drum regal al Perșilor, care ducea dela Sardes prin Gordion și Pessinonte în Anatolia, apoi prin Cappadocia în Mesopotamia și Iran, ~~celelalte~~ căi de comunicație au devenit atunci mai sigure și călătoriile neguțătorilor ori transportul mărfurilor mai rezeși și mai ușoare. Un important drum comercial pleca dela cele două porturi de pe golful Persic Charax și Forath, trecea prin vestitul pod dela Zeugma, apoi se cobora spre Chalcis, Antiohia, Apamea și Damasc. Capetele acestui drum au fost pe coasta Mediteranei porturile Seleucia din Pieria și Gaza. O cale mai scurtă era pista, care îngăduia trecerea râului Eufrat la Dura și străbătea deșertul Siriei până la Palmyra, ducând de aici la Damasc, Tyr, Sidon, Gaza ori Petra. În sfârșit un al treilea drum pentru caravane, unea porturile golfului Persic prin deșertul Siriei cu Petra, care a fost marea piață a comerțului Arabic și Indian până la ocuparea regatului Nabatean de Romani (105 d. Ch.). De atunci locul ei a fost luat de Palmyra, care a devenit încă în veacul I d. Ch. un mare antrepozit de mărfuri Orientale menite să fie desfăcute în orașele și în porturile romane. Ea a păstrat această poziție mijlocitoare pentru comerțul de transit până la distrugerea ei (273 d. Ch.). Drumul Eufratului se îndrepta spre gura acestui râu pe golful Persic, unde caravane primeau mărfuri venite pe mare din Indii.

Vechiul drum regal al Perșilor străbătea Iranul și Bac-

triana, ducând dela Hira prin Ctesiphon, Ecbatana, Hecatonpylus, Bactra, Kaşgar la Turnul de Piatră din Saricol și la granița statului Chinez. Regii Bactrieni, Demetrios și Menander, au asigurat circulația pe această cale, ocrotind-o contra năvălirilor popoarelor Iraniene și Turaniene. Caravane aduceau pe acest drum mătasea chineză, care slujea la țeserea stofelor de preț. Creația ei a rămas necunoscută lumii Mediteraneane până la împăratul Iustinian, când doi călugări au adus la Constantinopol ouăle viermilor de mătase. Războiul Partic de la 162-165 d. Ch. și ciuma care l-a urmat au întrerupt plecarea caravelor între China și Mediterana, stârnind temeri pe piața mătasei. De aceea elita comercială din Alexandria, Antiohia și alte orașe au trimis în numele împăratului Marcus Aurelius în Octombrie 166 d. Ch. o delegație la curtea împăratului chinez Huan-ti. Legăturile între imperiul roman și China au devenit după aceasta mai ușoare și mai numeroase. Unele mărfuri au urmat drumul mătasei pe uscat, altele erau încărcate pe mare și duse la Nelkynda în India Sudică, de unde erau trimise spre Alexandria. Drumul de „sapte luni” până la capitala Chinei a fost descris de Marinus din Tyr după observațiile conducătorilor de caravane, dela cari ne vin și lămuriri privitoare la Caucaz, Turchestan, Marea Caspică și Iran. Această tradiție a fost împrumutată de marele învățat Ptolemaios, care amintește un neguțător macedonean numit Maes sau Titianus, conducând caravanele sale până la Turnul de Piatră. Pe la anul 300 în. Ch., satrapul Patroclus a continuat din porunca regelui Seleucos I cercetările începute de Alexandru cel Mare în jurul mării Caspice și a ajuns la părerea, transmisă lui Eratosthene, că această mare e un golf din Oceanul Arctic. Patroclus a scris o importantă carte despre aceste regiuni și despre India. Alt general al lui Seleucos I și Antiohus I, numit Demodamas din Milet, a înaintat până dincolo de râul Iaxartes.

Dinastia Lagizilor a urmat în Egipt tradițiile Faraonilor din Imperiul Teban (2000-1788 în. Ch.) și ale regilor Saiți (653-525 în. Ch.). Ei au împins comerțul elenic spre marea Roșie, unde au creat așezări comerciale și porturi pe coasta africană: Soteiras Limen, Ptolemais Epi Theron (=pentru vânat), creată sub regele Ptolemaios II Philadelphos, Adulis, postul lui

Demetrios, Altarele lui Conon, Derada, foarte prielnică pentru vânatul elefanților, Insula lui Filip, așezarea Pythangelos, orașul Arsinoe, așezarea Lichas, observatorul lui Leon și portul Pythangelos. Pe golful Heroopolitic, Philadelphos a înființat orașul Arsinoe pe locul, unde se află acum orașul Suez. Centrele principale au fost spre Sud: Philotera, Myos Hormos întemeiate sub Philadelphos, Leucos-Limen și Berenike Trogloditike. La început Myos Hormos a fost cel mai mare port de pe această coastă, mai târziu a fost înlocuit de Berenike. Drumul între Coptos și Myos Hormos era mai scurt, dar portul din Berenice era mai sigur pentru vase. Diverse drumuri ori piste au legat coasta mării Roșii cu Valea Nilului. In epoca romană existau șapte drumuri: dela Contrapollinopolis Magna la Berenice; dela Coptos la Berenice; dela Coptos la carierele din valea Hammamat; dela Coptos la muntele Claudianus (astăzi muntele Umm ed Digal); dela Coptos la muntele de Porfir (astăzi muntele Duhan); în sfârșit noul drum deschis de Hadrian dela orașul Antinoe la Berenice.

Drumul dela Coptos la Berenice a fost construit de armata romană din Egipt sub Augustus sau Tiberius și a devenit marea cale de comunicație între Alexandria, Arabia și Indii. Pentru a atrage comerțul pe această cale, prefectul Egiptului Aelius Gallus a întreprins după 21 în. ch. o expediție pe coasta Arabică contra Nabateenilor și i-a silit să se supună, înființând o vamă de 25% pe toate mărfurile aduse la Leuco-come. Prin această măsură a fost greu lovit comerțul făcut în vârsta elenistică de Nabateeni, care atrăgeau mărfurile din Indii în portul Adana, de unde erau cărate prin Leuco-come la Petra și la Gaza. In epoca romană întregul comerț cu Indii s'a făcut prin mijlocirea Egiptului. Mărfurile aduse pe vase erau descărcate la Berenike, apoi transportate cu caravane până la Coptos și de aci pe uscat ori pe apă la Alexandria. După informațiile lui Strabo, 120 vase descărcau zilnic mărfurile din Indii: arome și cosmetice, fildeș, piei, pietre scumpe și altele, din care unele erau antrepozitate în insula Dioscoris (astăzi Socotora). Insemnătatea negoțului făcut în epoca romană este dovedită prin cunoscutul tarif, scris în limba greacă și găsit la Coptos, care pomenește o

serie de mărfuri importate prin mijlocirea caravanelor (Cagnat-Jouguet, *Ins. gr. ad. res. Rom. pert. I*, 1183).

Pentru a înlesni circulația mărfurilor pe valea Nilului, împăratul Hadrian a construit în anul 137 d. Ch. drumul pentru caravane de la noul oraș Antinoopolis la Berenike prin deșertul Oriental al Egiptului. Împăratul Traian a sprijinit mișcarea comercială prin Egipt. El a cucerit regatul Nabatean, creind în 106 d. Ch., provincia Arabia și a curățit canalul săpat de Faraonul Nechao (610-595 în. Ch.), restaurat de Darius I și de Ptolemaios Philadelphos, care unea Nilul cu Marea Roșie. Egiptul a fost astfel legătura între imperiul roman și Extremul Orient. Valul de mărfuri se aduna la Alexandria, cea mai mare piață a lumii antice, de unde erau trimise pe vapoare în toate provinciile împărăției.

În epoca elenistică comerțul cu Marea Roșie a fost destul de slab. Primele așezări ale regilor Lagizi pe coasta africană din Marea Roșie au avut ca scop prinderea elefanților, aduși pe nave numite *elephantegae* pentru nevoile armatei, mai pe urmă scopuri comerciale și exploatarea minelor. Cea mai veche inscripție, cunoscută sub Lagizi și privitoare la caravane venind de pe coasta Mării Roșii, este din anul 130 în. Ch. Comerțul din aceste regiuni a fost supravegheat sub Lagizi de strategul sau de epistrategul din Thebaida, mai târziu sub Romani de un prefect al muntelui Berenice, a cărui autoritate s'a întins până la muntele Garib. El supraveghea caravanele și exploatarea minelor. În 130 d. Ch., sub Hadrian, această prefectură militară a dispărut și s'a înființat un *nomos* Berenice alipit Thebaidei.

Pentru comerțul din Marea Roșie, Seleucizii și Lagizii au fost concurenți. Seleucizii, care au avut o flotă în golful Persic, s'au străduit să atragă mișcarea comercială spre Mesopotamia.

În vârsta elenistică cunoștințele Alexandrinilor și ale lumii elenice despre Marea Roșie și Oceanul Indian au fost întunecoase și mărginite. Legăturile cu India erau grele și rare; de aceea chiar informațiile geografului Eratosthenes au fost neprecise și schimbătoare. Sub Evergetes II (146-117 în. Ch.), exploratorul Eudoxos din Cyzic a fost cel dintâi geograf, care a cercețat drumul spre India prin Marea Roșie. El a ajuns în India și a adus în schimbul mărfurilor sale, mirodenii și

pietre scumpe. La întoarcere în a doua sa călătorie din Indii, el a fost împins de furtună la sud de Capul Guardafui și a conceput planul de a face înconjurul Africei prin Apus. Adunând bani, el a plecat dela Cadix în Spania pe un vapor și a urmat coasta africană, descoperind insulele Canari ori Madeira. Prin călătoriile lui Eudoxos, geografia greacă s'a îmbogățit cu cunoștințe noi și foarte însemnate. După aceste descoperiri, legătura între lumea Mediteraneană și Indii a devenit ușoară. Neguțători Greci și mai târziu Romani au călătorit pe Oceanul Indian și Indienii au venit în Egipt. O inscripție grecească găsită într'un templu între Apollinopolis Magna și Berenike amintește vizita unui Indian numit Sophron ¹.

În Asia Mică Alexandru cel Mare s'a ocupat cu multă grijă de relațiile comerciale. El a adus cu sine *bematiști*, ca Bacton și Amyntas, care au măsurat drumurile și popasurile, cercetași ca Gorgos din Iasos și amirali ca Nearhos, care au făcut circumnavigări științifice. Printre țelurile lui Nearhos, când a străbătut Oceanul Indian, a fost și acel de a recunoaște calea comercială spre Indii. În epoca imperială, Mediterana a avut legături puternice cu Indii prin Oceanul Indian și cu China prin drumul continental, care străbătea Iranul și Bactriana. După Plinius, [*Istoria Naturală* XII, 18 (41)] comerțul anual al statului Roman cu China, India și Arabia a atins suma de 100 milioane sesterte, adică vreo 1.100.000 livre britanice. Extremul Orient a absorbit în fiecare an enorme cantități de monedă romană, încât piesele imperiale au devenit în India temeiul tuturor schimburilor. Indienii nu au avut monedă. Mai ales în India sudică și apuseană regii Kușan și Saca au întrebuințat ori au imitat monetele romane. Importațiunile luxoase din Orient au înflorit mai cu seamă dela Augustus la împărații Flavieni și au atins culmea lor sub Nero, apoi s'au micșorat sub Vespasian, care a impus societății Romane o viață mai modestă și mai severă. Știm că împăratul Nero a ars pentru înmormântarea soției sale Poppaea în 66 d. Ch., mai multe arome pe rug decât era producția anuală a Arabiei. (Plinius, XII, 18). Această consumare nemărginită de pro-

¹ Lepsius, *Denkmäler aus Aegypten und Nubien*, VI, p. 81.

duse a dat un avânt necunoscut legăturilor comerciale cu Orientul, în deosebi cu Indii. Solii Indiene au venit să salute pe Augustus în anul 21 în. Ch. la Samos; altă solie din Insula Ceylon pe împăratul Claudius, o a treia solie a fost trimisă în anul 99 d. Ch. la Traian. Delegații asemănătoare au continuat până în veacul al VI-lea d. Ch., și ultima solie din Indii a venit la Constantinopol în anul 530 d. Ch. Legăturile cu Indii au slăbit după Septimius Severus. Monete ale împărăției din Apus nu s'au găsit încă. Acele din împărăția de Răsărit sunt destul de rare. Se cunosc câteva piese din vremea împăraților Anastasius (491 d. Ch.) și Iustin (518 d. Ch.). Regatul Sassanizilor a creat o flotă puternică, care a isgonit toate vasele romane din Oceanul Indian, și a oprit orice navigație regulată.

Importațiunile din Indii constau în aromate, lycium, museline, pietre scumpe, (diamante, safire, rubine), fildeș, mărgăritare, mirodenii și parfumuri, ca malobathrum, costus, cassia și cinnamon. Ele erau cumpărate mai ales în porturile de pe podișul Deccanului, printre cari cel mai însemnat a fost Nelkynda, unde s'au găsit mari cantități de monedă romană. Colonii de neguțători romani au locuit în India Sudică; soldați romani cu armament roman au servit la curtea regilor Indieni. Tabula lui Peutinger pomenește un templu al lui Augustus la Muziris. Navigația din Arabia spre Indii se făcea mai adeseori dealungul coastelor golfului Persic și Iranului până la Indus.

VIII.

Pătrunderea civilizației orientale în Italia și în provinciile romane

Civilizația orientală a început să pătrundă în Italia în veacul al II-lea în. Ch., când sclavi de origine siriană și anatolică au fost aduși în masă în Italia pentru industrie, munca câmpului sau alte scopuri. În 205 în. Ch., o delegație a dus la Roma piatra conică a zeiței frigiene Cybele din Pessinonte și a așezat-o pe muntele Palatin. Mai târziu cultul ei a fost recunoscut oficial de împăratul Claudius și a pătruns în masele orășenești și rurale, romane sau indigene din provincii. Și cultul lui Attis, care a fost împreună cu Men, zeul lunar din Anatolia, cu zeul suprem al Iudeilor numit în inscripții Hypsistos și cu Sabazios, a fost foarte răspândit în populația civilă. După expedițiile lui Sylla și Pompeius în Orient soldații Romani au cunoscut cultul sălbatic al zeiței Bellona din Cappadocia, cinstită pe munții Taurus sau în valea râului Iris ca o personificare a naturii creatoare. După ce a suferit influențe semitice și a fost asemuită zeiței Iraniene Anahita, zeița Belona a fost identificată de Greci cu Sellene, Artemis și Enyo și recunoscută oficial în veacul al III-lea. Până la sfârșitul secolului al II-lea aceste culte orientale au păstrat un caracter exotic și au rămas ca *sacra peregrina* în afară de zidurile Romei (*extra pomoerium*).

În veacul al II-lea și al III-lea s'au răspândit în împărăție câțiva zei din Siria: Adonis din Byblos, Balmarcod din Berytus, Marnas din Gaza, zeul ploaiei, care a avut un templu (*marneion*) la Ostia, unde se celebra sărbătoarea Maiumae, Iupiter Damascenus și zeul arab Dusares, care a fost cinstit la Pu-

teoli. Foarte însemnat a fost cultul zeiței Siriane Atargatis sau Astarte, care personifica fecunditatea naturii și care a fost câteodată pomenită cu numele de Maiumae în Antiohia și de Venus în insula Cipru. O importantă inscripție descoperită în Britania, la Magna (azi Carvoran), pe valul lui Hadrian și care datează din anii 162-169 d. Ch., adică într'o epocă, când cultele orientale nu erau încă răspândite în provincii, pomeneste pe Zeița Siriană (*Dea Suria*) și o împreunează cu Zeița din Cartagina, Virgo Caelestis, cu Cybele, Pacea, Virtutea și cu Ceres, dându-i poreclele: *spicifera*, *iusti inventrix*, *urbium conditrix* (c. VII, 759). Această inscripție oglindește curentul sincretist din acea vreme. Se știe că Zeița Siriană a avut la Hierapolis un templu celebru, care atrăgea mulți credincioși prin serbările sale vestite descrise de Lucian în cartea sa *de Dea Syria*. Mai târziu Severus Alexander i-a ridicat un templu la Roma dincolo de Tibru.

Alături de cultele siro-anatolice societatea imperială a cunoscut și un cult iranian foarte puternic: Mithraismul. Mithra, zeul luminei și al cerului luminos, a fost asemuit de popoarele semitice cu soarele (samaș). Teologia Mithriacă, pătrunsă de elemente semitice și complect transformată în Mesopotamia, a fost introdusă sub Achemenizi în Armenia, Pont și Cappadocia. Ea s'a răspândit mai târziu în Apus, mai ales la granițele imperiului Roman prin mijlocirea armatei și administrației. Mithraismul a păstrat un caracter militar și nu a pătruns, pare-se, adânc în populația civilă și în orașe. Ridicat de împăratul Iulian la rangul unui monoteism solar oficial al împărăției, acest cult a devenit concurentul creștinismului. Comunitățile Mithriace au fost adeseori în rivalitate cu comunitățile creștine. Ca și Christos, Mithra era un mediator, adică un *μεσότης*, apropiat de Logos-ul alexandrin.

Un cult important a fost al Zeului din Doliche în Comma-gene, un Zeu militar, care s'a răspândit mai ales prin armată în provinciile mărginașe împărăției, în special în Iliric și a fost asemuit cu Iupiter Optimus Maximus. Alt zeu important a fost Baal din Heliopolis apropiat și el de Iupiter Optimus Maximus.

Zei Egipteni au fost aduși în Italia sudică, mai ales în porturi ca Puteoli, Pompei, Ostia și altele la începutul veacului al II-lea. În curând senatul roman a trebuit să ia măsuri

cor tra lor. In anii 54 și 50 în. Ch. s'a hotărât distrugerea templelor și s'a interzis cinstirea acestor zei. Totuș cultele alexandrine s'au răspândit tot mai adânc în popor și în clasa înaltă. In 28 în. Ch., Augustus le-a isgonit împreună cu alți zei străini afară din zidurile Romei. In 21 în. Ch. după ce a potolit niște mișcări populare a oprit celebrarea riturilor egiptene. In anii 19 d. Ch., Tiberius a poruncit dărâmarea templelor lui Sarapis și Isis și a deportat în mlaștinile insulei Sardinia 4.000 de preoți de sclavi sau alte persoane, care urmau credințele egiptene și iudaice. Impăratul Claudius a recunoscut cultele egiptene, iar împăratul Nero a construit cel dintâi în Roma pe câmpia lui Marte un sanctuar al lui Isis, reclădit de Domițian. Cultul zeilor alexandrini a atins culmea sa la sfârșitul secolului al II-lea și în secolul al III-lea d. Ch. Commodus i-a cinstit cu mare evlavie, Caracalla le-a ridicat temple impunătoare, care au fost împodobite de Severus Alexander cu statui și cu vase. Din Italia zeii alexandrini s'au răspândit în Galia, în cele două Germanii și mai ales în întregul Iliric, unde au avut lăcașe numeroase.

Culte orientale au fost foarte răspândite în provinciile dunărene, unde colonizarea Orientală era deasă. In Iliric, întâlnim zei necunoscuți în alte regiuni, afară de Africa nordică, unde civilizația cartagineză a introdus din secolul al VII-lea cultele semitice. Inscriptiile pomenesc zeii următori: *Aziz*, zeul lumii, din orașul Edessa în Osrhoene, cinstit în Dacia sub numele de *Bonus Puer Phosphorus*, *Deus Bonus Puer Apollo Pythius*; Zeul Etern, care era un mare zeu Solar al Semitelor; *Jupiter Optimus Maximus Commagenorum*, amintit pe inscripții din Ampelum și Aquincum; Zeița Siriană (*Dea Suria*); *Baltis*, zeița din Osrhoene; zeii Palmirenieni, *Malagbel*, *Hierobol*, *Manavat*, *Bebellahamon* și *Benefal*, care au avut mai multe temple în capitala Daciei, zeul *Apollo* din Daphne, *Glycon*, zeul cinstit în Paphlagonia, *Jupiter Optimus Maximus* din Eriza în Caria; *Jupiter Optimus Maximus* din Tavia în Galatia și alții. Mai ales Mithraismul a prins rădăcini adânci în Iliric, unde a fost răspândit de soldații orientali și de funcționarii publici. Și cultul zeului din Doliche a pătruns mai pretutindeni în provinciile Dunărei. Marele lagăr Canuntum a

fost cel mai însemnat centru pentru religia lui Mithra în Iliricul apusean.

Propagarea cultelor orientale, mai ales a Mithriacismului în împărăție s'a făcut prin mijlocirea elementelor comerciale. În imperiul roman, Sirienii au fost alături de Celți, singurii neguțători, cari au asigurat schimbul de mărfuri pe uscat. Urmând pilda Fenicienilor și Cartaginezilor, înaintașii lor, Sirienii, numiți *Suri*, *Suri negotiatores*, s'au așezat în numeroase porturi ale Mediteranei. În vârsta elenistică au venit în insula Delos; mai târziu ei mișunau la Roma, Ostia, Puteoli, Ravenna, Aquileia și Tergeste. Alții au ajuns până la Malaca în Hispania. O populație deasă de Orientali a venit de vreme în Ilirie, mai ales pe coasta Dalmată la Pola, Senia, Iader, Salona, Epitaurum până în Macedonia. Alții, urmând drumurile spre Dunăre, au venit în Panonia, unde-i întâlnim la Intercisaa (astăzi Duna Pentele) și în Dacia, la Apulum, Sarmizegetusa, Germisara, Napoca, în Moesia Inferioară la Civitas Montanensium, în Tracia la Perinthos, în Noric la Celeia. Mulți neguțători erau originari din Nicea și Nicomedeia, cele două mari centre comerciale din Asia Mică. Neguțătorii Sirieni au pătruns în Galia prin valea Ronului, unde au avut așezări însemnate la Viena și la Lugdunum. De aici au înaintat până în ținuturile Rinului, unde se întâlnesc la Civitas Trevirorum și la Colonia Agrippinia. În Britania, ei au locuit în porturi, mai ales la Londinium, marele antrepozit al provinciei. Ei mai găsim încă la Uxellodunum, la Corstopitum (astăzi Corbridge) și la South Scheelds. Această *Diaspora* siriană pășea pretutindeni pe urmele armatei romane înaintând până la granița provinciilor, unde schimbau mărfurile romane sau orientale pentru mărfuri străine. Toți acești coloniști păstrau cu sfințenie cultele lor naționale și erau solii civilizației orientale în imperiu, unde se căsătoreau adeseori cu femei străine și ocupau slujbe. După năruirea Statului roman ei au rămas până în veacul al VI-lea d. Ch., în orașele romane din Galia ca niște *nationes* de limbă siriană, care au monopolizat negoțul între Occident și Orient până în veacul al VIII-lea, în mijlocul năvălirilor barbare ei au păstrat organizația lor veche în corporații, împreună cu gustul frumosului și al luxului. Ei au înrâurit puternic civilizația Evului Mediu.

Și sclavii orientali au fost un factor important în legăturile lumii apusene cu Orientul. Mulți erau aduși din Cappadocia, din Pont, din Siria și Frigia. Diverse porecle ca: *Syrus*, *Suricus*, *Surillus*, *Surio*, *Surinus*, *Syriacus*, *Syriscus*, bine cunoscute în epigrafia romană, arată sclavi din Siria. Câteva inscripții destul de rare pomenesc și Parți, uneori prinși în război¹. În 166 d. Ch., după campania mesopotamică a lui L. Verus, un soldat a vândut un *puer natione transflumineanus*, adică născut dincolo de Eufrat. El avea un nume greco-semitic, Abbas, zis și Eutyches (un contract de vânzare roman cuprins pe un papyrus publicat în *Hermes* XXXII, 1897, p. 288). În Italia acești sclavi lucrau moșiile clasei senatoriale, devenind uneori inten-denți (*actor*, *vilicus*). Alteori erau în slujba unui municipiu ori a administrației publice, lucrând pentru funcționarii fiscului, percepătorii de impozite, arendașii vănilor și minelor, pentru *dispensatores*, *exactores*, *vicarii* ori *conductores*. Acești sclavi au răspândit cultele orientale, mai ales religia lui Mithra.

Religiile orientale au mai fost împrăștiate în provincii și de trupele orientale, mai ales de călăreții și infanteriștii auxiliari recrutați în Siria și în Asia Mică. Vespasian a înființat un mare număr de corpuri orientale, din care unele se întâlnesc în Africa. Linia Rinului a fost păzită de cohorte orientale până la Vespasian, când au fost trimise în alte părți mai ales în Iliric, unde epigrafia și diplomelile pomenesc un foarte mare număr de trupe. În castrul Intercisa (astăzi Duna Pen-tele), a fost adusă sub Hadrian cohorta I miliaria de Hemeseni, care a rămas acolo până la mijlocul veacului al III-lea. Ea a creat prin veteranii săi o numeroasă clasă șiro-romană, care a trimis mai târziu soldați în legiunile pannonice, I-a și a II-a Adiutrices. Și coloniștii ori neguțătorii Sirieni și Asianici s'au așezat în regiunea Intercisa, locuită din secolul al IV-lea de o populație celtică, care sub imperiu s'a romanizat repede.

Pretutindeni trupele auxiliare din Orient au fost unități ușoare, mișcătoare și călărețe având adeseori un efectiv de 1000 de soldați. Ele aveau puțința de a lupta cu ușurință

¹ C. II, 830: un *Aelius Dativus Parthus*, născut pe semne într'un oraș din Imperiu, Antiohia; C. XI, 137: un *C. Iulius Mygdonius generi Parthus, natus ingenuus, captus pubis aetate datus in terram romanam, factus civis romanus*.

și de a urmări ori de a opri pe dușmani, în câmpii întinse, în stepă ori în pustie. Ținuturile Dunării de mijloc și de jos, anume pusta ungară și șesul muntenesc și moldo-basarabean cu prelungirea sa naturală, șesul rusesc, au alcătuit un mediu foarte prielnic pentru tactica trupelor orientale.

Ele puteau să fie întrebuințate aci ca în deșertul Siriei ori în Sahara, unde condițiile geografice au fost asemănătoare. De aceea corpurile orientale erau călărețe și înarmate cu arcuri. În Africa Nordică, Egipt și Siria ele au slujit contra Maurilor ori Arabilor, în valea Dunării contra arcașilor, Geți, Traci, Sarmați și contra popoarelor germanice, cari luptau cu pieptul gol.

Unele legiuni au primit de asemeni soldați orientali până la Hadrian, care a introdus recrutarea locală. După scutirea Italiei de orice recrutare sub Vespasian, legiunile din Africa au fost silite să caute recruți din provinciile orientale. Legiunile din Moesia au păstrat un caracter greco-oriental, având un sfert din soldații lor recrutați în Orient. Acest fapt se vede la legiunea V-a Macedonică, care a stat în Siria dela 61-70 d. Ch. Și legiunile din Panonia au admis în secolul I-iu contingente orientale, anume: legiunea I-a Adiutrix creată de împăratul Nero cu marinari din flota dela Misenum, născuți în Asia, Egipt și Siria în proporție de 85 $\frac{1}{3}$ %; legiunile XIII și XIV Geminae; legiunea XI Claudia în cursul șederii ei în Dalmația dela Augustus la Vespasian (în 70 d. Ch.); legiunea XV Apollinaris, care a fost trimisă în anul 63 d. Ch., pentru războiul contra Armeniei și s'a înapoiat în lagărul său din Carnuntum numai în 71 d. Ch. Soldații orientali au contribuit deci la complectarea legiunilor din Iliric în veacul I-iu d. Ch.

Răspândirea religiilor orientale în lumea mediteraneană

Pe la mijlocul secolului al II-lea d. Ch., imperiul roman trecea printr'o criză datorită unor cauze politice și morale: se observă a rătăcire în viața publică, o lipsă de muncă și de patriotism, o decădere în știință și artă, o istovire a forțelor fizice și intelectuale în o societate îmbătrânită, îngrijorată și demoralizată. Roma este atunci focarul spiritual al Imperiului, un adăpost al națiunilor și capitala religioasă a

întregii lumi locuite, un *templum mundi totius* după cu vintele lui Ammianus Marcellinus (XVII, 4, 13). Viața romană devine cosmopolită și se îndepărtează de tradițiile italiice. În vremea când străinii liberi dobândesc cetățenia prin constituția Antonina, orice deosebire dispăre între zeii romani și zeii peregrini. Divinități barbare aduse din Egipt, Asia Mică, Mesopotamia, Iran, Africa, Galia sunt introduse în Pantheonul roman. Putem aminti cuvintele lui P. Cornelius Tacitus: *quo cuncta undique atrocitas aut pudenda confluunt celebranturque* (Annales, XV, 44). Sincretismul cârmuește viața religioasă și împreunează doctrinele, superstițiile, cultele și chiar stilurile arhitectonice. După Lucian, templul zeiței siriene din Hierapolis cuprindea elemente Ioniene (*de dea Syria* 30). Sincretismul poporan a fost spontan și subiectiv; el a fost rezultatul fanteziei individuale și a dat naștere la o osmoză între religii. În clasele de sus, sincretismul a potolit dorința emoției necunoscute; în cercurile filosofice, el a răspuns la nevoia imperioasă de a crea prin ecletism o unitate religioasă. Plutarh a fost reprezentantul cel mai însemnat al acestei filosofii religioase. Atât sincretismul popular cât și cel filosofic tindeau către un monoteism foarte larg sau spre un polidemonism de caracter panteistic. Și sistemele filosofice din veacul al III-lea d. Ch. s'au folosit de sincretism cum a fost școala neoplatonică. Din veacul al II-lea vechea religie italică formalistă și juridică a pierdut orice valoare familiară și națională și a devenit o manifestație pur sufletească, intimă și mistică. Cultele orientale au introdus la Roma și în provincii un ideal nou despre viață: *ideia de sfințenie*, de *puritate etică* și *intelectuală*, de *venerație* față de Atotputernicia divină și de *mântuire* (σωτηρία) ideii, cari au fost împrumutate mai pe urmă, și de religia creștină. A trăi pentru mântuirea sa, a se contopi cu Dumnezeu, a se îndepărta de orice viață trupească și pământească, iată principiile călăuzitoare din veacul al III-lea. Religiiile orientale, reînviind sentimentul religios, au impus purificarea, devoția și căința și au pregătit drumul spre un ascetism păgân, care a început să se nască atunci și care a frământat spiritele cele mai înalte. Societatea imperială se apropia deci de ascetism. Prin mijlocirea cultelor orientale păgânismul greco-roman a devenit mistic, dobândind pasiune

pentru lucrurile tainice și pentru mistere. Sineretismul din veacul al III-lea a complectat sineretismul elenistic-alexandrin, care contopise zeii elenici și zeii italici. Sineretismul imperial a apropiat de zeii orientali amestecul făcut în vârsta elenistică. Această bogată teocrasie a ajuns nu numai la confuzia diverselor divinități cu titlul de *Panthaei*, ci la crearea unui singur zeu universal.

În această atmosferă de renaștere spirituală s'au întins cultele orientale, cari corespundeau nevoilor vremii. Ele întreceau cu mult religia romană oficială compusă din formule reci și plictisitoare, de oarece mișceau inima mulțimii și influențau adânc simțurile omenești. Religiiile orientale răscoleau sentimentul prin înfățișările lor încântătoare prin pompa, luxul și cântecele lor. Ele stârneau extaziul prin dansurile lor repezi și prin muzica lor asurzitoare, mișcând adânc fibrele intime ale sufletului omenească și potolind setea sa de credință. Ele desțeptau entusiasm, milă ori teamă, făcând să răsune sensibilitatea individuală. Ele au popularizat pelerinajele, jertfele și mutilațiile. Dacă unele culte semitice ca al lui Astarte cuprindeau obiceiuri vulgare, desfrâuri sacre ori jertfe omenești, clerul lor îndulcea aceste tradiții și îndepărta ceea ce era josnic sau exagerat. Superioritatea cultelor orientale era asigurată încă de preoții lor devotați, pentru care preoția era o slujbă sacră, îndeplinită numai de cei aleși și nedespărțiți de divinitate; apoi acești preoți erau și învățați, cari lucrau și pentru știință. Civilizațiile orientale au fost sacerdotale. Activitatea și devotamentul clerului oriental a contribuit mult la înlinderea religiilor orientale. Unele culte din Orient au avut chiar preoți militari, cari făceau slujba după riturile străbune. Se știe că în armata romană jertfele și ceremoniile față de zei erau înfăptuite de comandantul fiecărei trupe, tribunul legionar, prefectul de cohortă sau de ala, ori guvernatorul provinciei. În cohorta XX de Palmyreni din lagărul dela Dura-Europos pe Eufrat a existat însă un preot special după cum arată o pictură murală¹, descoperită de curând de d-nii Breasted și F. Cu-

¹ Această pictură murală a fost fotografiată și publicată în 1922 de d-l I. Breasted împreună cu alte picturi din Dura în cartea sa *The oriental fore-runners*, pl. VIII și urm., apoi în revista *Syria*, vol. III, 1922, iar de d-l F. Cumont în *Syria*, vol. III, p. 178 și urm.; *Monuments Piot*, XXVI p. 1 și urm.; *Fouilles de Doura-Europos*, Paris, 1927, p. 89 și urm.; pl. XLIX-LI.

mont în vestitul templu al zeilor palmyrenieni clădit pe la 75 d. Ch. la Dura. Această pictură înfățișează sacrificiul unui tribun din cohorta de Palmyrenieni din Dura, Iulius Terentius, urmat de ofițerii și soldații săi. Ei țin un obiect, care pare a fi un pergament și întind palma dreaptă potrivit obiceiului semitic reprodus pe o altă pictură murală din acel templu sau pe relieve babiloniene. În spatele tribunului se vede un preot al cărui nume e scris în grecește: Themēs, feciorul lui Mokimos. Această pictură dovedește că unele trupe orientale, anume acele de rasă semitică ca corpurile de Palmirenieni, au avut preoți orientali, cari au împlinit serviciul divin și au ajutat fără îndoială și la întinderea cultului printre soldați.

Renașterea religioasă la sfârșitul secolului al II-lea a fost ajutată de dinastia orientală a Severilor. Se știe că Iulia Domna a fost fiica unui preot din Emesa în Siria. Numele de Domnos, Domna este sirian și se întâlnește în epigrafie. Această femeie inteligentă și activă, care a exercitat o puternică influență asupra lui Severus, urmându-l chiar în război, crease o curte strălucită, unde chemase mulți Orientali. Cei mai importanți sfetnici ai împăratului Papinian, Ulpian, Paulus erau compatrioți cu Domna și originari din Siria ori din Fenicia. După Spartian (Caracalla 8), Papinian a fost chiar rudă cu Domna. Fiii lui Severus au avut ca dascăl un sofist din Hierapolis (Philostratos, *Viața Sofiștilor* II, 24). Domna studiase literile, filosofia, geometria și astrologia; era o femeie frumoasă și distinsă, care a adunat în jurul ei un salon minunat de scriitori și de cugetători în felul doamnelor franceze din veacul al XVIII-lea și al XIX-lea. Philostratos o numește Iulia „filosofa”. (*Viața Sofiștilor* II, 30). Vechile civilizații amestecate în împărăția romană, erau înfățișate în acest salon, care ne este descris de Philostratos în *Viața Sofiștilor* și de Athenaios în *Deipnosophistoi*. El cuprindea poeți ca Oppianos din Cilicia, autorul unor poeme despre *Vânat și Pescuit*, foarte prețuite de Caracalla, apoi ca Gordianus, viitorul împărat; învățați vestiți ca Galenus; erudiți ca Serenus Samonicus proprietarul unei biblioteci de 6000 volume și autorul unor scrieri despre tradiții și credință; Elianus autorul unei *Istории Amestecate* (Ποικιλῆ Ἱστορία); juriști orientali ca Papinian, Ulpian, Paulus; istorici ca Diogenes din

Laerte și Marius Maximus, pedagogi ca Antipater din Hierapolis, adus pentru fiii lui Severus; sofiști ca Philostratos din Lemnos. Cei mai mulți erau Sirieni sau Greco-Orientali. Chiar doamnele din elita Romei împodobeau această adunare. Distinsa romană, Arria, convorbia cu vestitul medic Galenus despre Platon și nemurire. Iulia Moesa, lingușitoarea soră a împărătesii, împreună cu fiicele sale Iulia Socemias și Iulia Mamaea veneau de asemeni în acest salon.

La această curte strălucită, unde se discuta despre artă și filosofie, sofiștii erau prețuiți ca oratori și ca gânditori. Solistul era un cronicar literar sau un dramatic și un critic de artă. Alt Philostratos a descris o galerie de tablouri (εἰκόνες) în felul articolelor pe care le găsim în fiecare an în jurnalele străine pentru expozițiile din Berlin, Londra și Paris. Curtea lui Iulia Domna era deci un mediu de creație literară și artistică. Acest cerc era foarte prielnic pentru răspândirea concepțiilor orientale de către gânditorii și artiștii sirieni și a slujit de sigur la o întrepătrundere mai deplină între Răsărit și Apus, dând de sus pilda claselor din Roma și din provincie. Curtea siriană a lui Domna s'a păstrat și sub Caracalla, când împărăteasa a fost cinstită alături de împărat, primind titlurile de *Pia, Felix, Augusta, Mater Augusti, Mater Senatus, Mater Castorum*. Această curte a favorizat și mișcarea sincretistă, căci literații ei urmau curentul neopitagoric, amestecând raționalismul cu credința și sprijinind renașterea religioasă. Iulia Domna a încercat să restaureze filosofia neo-pitagorică, lărgind cuprinsul ei cu amestecuri de credințe diverse. Această restaurare a avut tendințe filosofico-religioase.

Câțiva ani mai târziu împăratul Heliogabalus a făcut prima încercare de a crea un monoteism de caracter solar. El a fost mai de grabă un preot oriental decât un împărat roman și domnia lui reprezintă triumful desăvârșit al Orientului păgan. În calitate de preot al Soarelui din Emesa, *sacerdos amplissimi dei invicti Solis Elagabali*, el a adus la Roma piatra conică din Emesa, un fel de piatră simbolică foarte răspândită la popoarele semitice și a vroit să supună acestui zeu toate celelalte divinități din statul roman. El a clădit pentru zeul El-Gabal 2 temple în Roma, unul pe Palatin, altul în grădinile de pe Esquilin, și l-a împerecheat cu zeița Caelestis din

Cartagina. Acest monoteism solar a durat puțină vreme și a dispărut cu împăratul preot, care-i dăduse ființă. Piatra conică a fost dusă înapoi la Emesa.

Totuși religia lui El-Gabal a fost primul monoteism din imperiu. În acea vreme principatul roman a început să se prefacă într'o monarhie militară absolută.

Politica religioasă a lui Severus Alexander a fost un eclectism religios și filosofic, un păgânism larg și universal, care se apropia de creștinism. În capela sa privată, el așezase statuile binefăcătorilor omenirii Orpheus, Abraham, Christos, Alexandru cel Mare, Apollonios din Tyana și alora.

Altă restaurare religioasă a fost aceea a împăratului Aurelian, care a instituit un monoteism solar oficial, aducând la Roma în 273 d. Ch. după distrugerea Palmyrei chipul lui Bel, vechiul zeu babilonian și lui Helios. El a recunoscut soarele ca o divinitate națională, ca un *Dominus Imperii Romani* și i-a clădit un templu la Roma pe câmpia lui Agrippa, instituind jocuri celebrate în fiecare 4 ani (*agon solis*) și un colegiu de *Pontifices dei Solis*, aleși printre senatori.

Ultima încercare de a crea un monoteism păgân a fost cea a împăratului Iulian, care a vrut să înființeze cultul oficial al lui Mithra. Mithraismul său, foarte îndepărtat de forma sa primitivă, era un amestec, o syncrasie de culte diferite întrunite în jurul soarelui, formând un panteism solar foarte larg, care s'a împotrivit cu cerbicie creștinismului.

De mult tânărul Iulian se închina cu evlavie la Soare. În vestitul său *Discurs către regele Soare*, credința sa a găsit cuvinte înflăcărate pentru a cânta astrul scânteetor. Dacă Iulian n'ar fi fost răpit în anul 361 d. Ch. de o soartă nemiloasă, lumea ar fi devenit după cuvintele lui Ernest Renan mithriastă în loc de a deveni creștină. Atunci societatea de astăzi ar crede încă în Mithra, zeul luminii și al dreptății, conducătorul nebirit al armatelor luptătoare pentru adevăr, Mântuitor și Mijlocitor, a cărui Cult culmina în adorația timpului cel fără margini. Și lumea contemporană ar cinsti încă pe străvechiul, strălucitorul și singurul mare zeu din Orientul iranian și semitic, corifeul astrelor, atrăgătorul sufletelor, însuflețitorul materiei cosmice, lumină creatoare a naturii, lumină

morală și conștiință, Soarele Neînvinș, Binefăcător și Ascultător al mulțimii, Stăpân peste Cosmos și Eternitate: Regele Helios.

* * *

Care a fost efectul introducerii religiilor orientale în împărăția romană? Ele au răspândit ideea de mântuire (σωτηρία) și au impus un ideal nou. Ele au vulgarizat credința în caracterul trecător al vieții omenești și în însemnătatea vieții viitoare. Universale și cosmopolite, ele au întrerupt firul tradiției greco-romane și au deslegat pe cetățeanul antic de societatea și de patria sa, îndemnându-l a trăi numai pentru viața vecinică și a disprețui activitatea pământească. Prin aceasta, ele au contribuit ca și creștinismul târziu la năruirea instituțiilor greco-romane și la dispariția celor trei simțăminte, care au făcut fala Greciei și Romei: *ideea de libertate, conștiința civică, iubirea de patrie*. În veacul al II-lea d. Ch., lumea imperială a fost cucerită de valul oriental, care a introdus altă concepție de viață, anume de viață pasivă compusă din ascetism, jertfe și căință în locul vieții energice de luptă și de creație materială ori spirituală.

Valoarea doctrinelor religioase venite din Orient a fost foarte discutată. S'au susținut două păreri cu totul opuse. Marele sociolog englez d-l James Frazer în lucrarea sa despre *Adonis* a încercat să arate *insuficiența și primitivitatea* religiilor orientale. El a exprimat părerea că aceste culte au demoralizat lumea veche prin pompa, prin sensualismul, prin obiceiurile lor obscene și crude. Contrară este părerea susținută de d. F. Cumont în vestita sa carte *Les Religions Orientales dans le paganisme romain*, rezultatul unor conferințe făcute la Collège de France, în care a arătat *frumusețea și înălțimea morală* a cultelor orientale. Alături de rituri obscene, aceste culte au avut un ideal moral de sfințenie și de puritate, întemeiat pe viața afectivă a sufletului omenească—pe sentiment ori pe sub-conștiință—, care a fost păstrat cu grije de un cler admirabil pregătit pentru apostolat. De aci superioritatea lor asupra politeismului greco-roman, raționalist, care nu înțelegea sentimentul și avea ma-

gistrați în loc de apostoli. Dacă mai amintim că templele din Siria au fost și centre de cultură științifică, se poate admite că valul oriental a sprijinit mai degrabă în secolul al II-lea d. Ch. societatea imperială decât a grăbit căderea ei. Această părere este acum admisă în general¹.

¹ Vedeți articolul lui Gobiet d'Alviella în *Revue de l'Université de Bruxelles*, 1906, p. 593 și urm.

IX.

Legăturile între știința Elenică și știința Orientală

Problema influenței exercitate de știința babiloneană asupra elenismului este fundamentală. În ultimii ani știința asiriologică cu Pan-Babilioniștii a avut tendința de a exagera însemnătatea acestei înrâuriri. Totuși ea rămâne mare. Grecii au învățat dela Orientul semitic sistemul Duo-decimal și Sexagezimal ca măsură pentru timp și spațiu. Ei au mai primit din Orient prin mijlocirea orașelor ioniene din Asia Mică și instrumente de calcul cum a fost de pildă Gnomon, apoi indicații despre uranografie, ecliptică și mișcările planetare. Chiar după războaiele medice influența orientală nu a încetat. Astronomul Meton, care a reformat în 432 în. Ch. calendarul atenian introducând în locul sistemului de 8 ani (*Octaeteris*) un sistem de 19 ani (*Enneakaidekateris*), care făcea să corespundă anul lunar cu anul solar, s'a inspirat din astronomia babiloniană. Autorul necunoscut al tractatului *Epinomis* a împrumutat de asemeni idei caldeane, iar un papyrus din Herculenum (*Academicorum Phil. Index Herculanus*, Ed. Mecler pag. 13 col. III, 36), ne înștiințează că Platon a avut lângă dânsul un caldean. De sigur că pătrunderea doctrinelor orientale a întâmpinat și rezistența unor învățați greci ca: Eudoxos din Cnidos, Anhialos, Cassandros, Scylax din Halicarnasse. Popoarele semitice au creat astrologia, adică știința, care cerceta legătura dintre planete și viața omenească și încerca să cunoască prin poziția astrelor viitorul fiecăruia. Ea admitea că viața noastră este hotărâtă de planete și recunoștea deci un determinism universal. Filosofia grecească a respins acest determinism și de aceea mai toate școalele filosofice din Grecia, Epicurienii, Noua

Academie, Peripateticii, Scepticii, Neo-Pironienii au criticat astrologia. Totuși două școli, școala Pitagoriceană și școala Stoică, i-au fost favorabile. Școala Stoică, care a admis determinismul în univers, a primit și astrologia. Filosoful Diogenes din Seleucia pe Tigru, poreclit și Babilonianul, a introdus-o în sistemul stoic. Aproape toți fruntașii școlii stoice au fost născuți în Orient: Zenon în Kition din Cipru, Chrysippus în Cilicia, Poseidonios în Apamea, Antipater în Tyrus, Diogenes în Babilonia (250-240 în. Ch.). În veacul al II-lea Archimedes a creat o școală stoică în Babilonia. Stoicismul a contribuit deci la propovăduirea ideilor orientale. Marele filosof stoic, Poseidonios din Apamea a avut un loc de frunte în răspândirea concepțiilor din Orient. Era atât un om de știință cât și un scriitor plăcut, care a făcut legătura între gândirea mediteraneană și gândirea orientală, creind o teologie mistică a astrelor, care a trecut mai pe urmă prin mijlocirea lui la Romani. Cosmogonia lui Poseidonios a devenit fundamentul întregii științe astrologice până la sfârșitul antichității. În vârsta elenistică s'au întâmplat numeroase schimburi de idei între gândirea orientală și gândirea elenică. Dela întemeierea orașului Seleucia pe Tigru, în toamna anului 312 în. Ch., lumea greacă a avut un mare centru în Mesopotamia, care a fost un mijlocitor între Mediterana și Iran. Acest oraș imens cu populație elenică și semitică, care a avut un sfat de 300 membri, o adunare a poporului, pralani și alte instituții grecești, a fost o cetate a Elenismului în Orient și a ocupat un loc de frunte până la nimicirea sa de expediția lui L. Verus contra Partilor în 164 d. Ch. Prin distrugerea lui, Romanii au lovit greu civilizația greacă.

Chiar Babilonia devenise un oraș semi-elenic; după distrugerea sa în 129 în. Ch. populația sa a fost absorbită de Seleucia. Mulți Greci ori Semiți elenizați din Orient au scris de atunci în limba greacă. Putem aminti pe Agathocles din Babilonia, care a scris o Istorie a Cyzicului și a Siciliei, pe Apollodoros din Artemita, istoricul regatului Partic și pe geograful Isidoros din Charax. În școlile delă Borsippa, Sippara, Uruc, astronomia și astrologia babiloniană au atins culmea lor. Orientul a adus la dispoziția științei grecești imensul material pe care îl adunaseră numeroase generații. Se știe că Callisthenes a trimis lui Aristotel observațiile astronomice culese de Babilonieni, cari cu-

prindeau spațiul de 31.000 ani. Eudemos din Rhodos a folosit doctrinele babiloniene alături de acele Feniciene și Iraniene. Sub regele Antiohos I Soter, preotul Caldean Berossos a scris două cărți în limba greacă despre Antichitățile Caldeane. Mai târziu învățatul egiptean Manethon a vulgarizat în grecește tradițiile egiptene.

În veacul al IV-lea, vechile nume grecești date planetelor au fost înlocuite cu nume formate după obiceiul babilonian; mai târziu aceste nume grecești au fost traduse de Romani. Numele zilelor din săptămână au fost împrumutate dela planete, fiecare zi având o planetă consacrată. Săptămâna noastră cuprinde încă vechile nume împrumutate de Greco-Romani de la Babilonieni. În veacul I în. Ch., a fost adusă din Egipt în Italia săptămâna planetară compusă din șapte zile, care era o descoperire elenistică. Vechea săptămână romană de opt zile (*nundinae*) a fost în curând înlocuită prin săptămâna elenistică de șapte zile, care a contribuit să vulgarizeze credința în planete și în zeii săptămânei ori în zeii astrali.

Unii savanți ca: Epigenes din Byzantion, Apollonius din Myndos, Artemidoros din Paros au fost elevii Caldeenilor. În vârsta elenistică, observatoarele din Mesopotamia au împrumutat metodele din Alexandria și Atena, iar textele astronomice asiriene au fost traduse în limba greacă, alcătuind repertorii numite: *Brontologia* și *Selenodromia*. Astronomia caldeană studiasse mai ales fazele lunii și eclipsele; ea isbutise pe la 200 d. Ch. să calculeze mișcările plantelor și fazele soarelui. Tablele caldeane au permis chiar științei moderne să corecteze o greșeală de calcul. În veacul al II-lea, învățatul Hipparchos din Niceea (161-126 în. Ch.) a folosit cunoștințele caldeane și le-a transmis lui Ptolemaios. La începutul veacului al II-lea a fost întocmită în Egipt o mare lucrare de astrologie atribuită regelui Nepocheso și învățatului Petosiris. Epoca elenistică a avut astronomi însemnați printre cari cunoaștem pe Sudines, care a fost în serviciul lui Attalos I din Pergamon și a scris o carte *Despre Pietre* (*περι λίθων*), pe Kidenas, care ne-a lăsat un calcul despre luna nouă în anul 103 în. Ch., pe Naburianos, Babilonianul Teucros, Seleucos din Seleucia. Acesta a apărut la 150 în. Ch. sistemul heliocentric descoperit de Aristarhos din

Samos și a arătat contra tezei lui Krates din Mallos influența lunii asupra fluxului și refluxului mării. Aceste idei au fost împrumutate mai pe urmă de Hipparhos și de Ptolemaios. Invățații elenistici au contopit deci știința grecească și știința orientală ajungând la rezultate noi, cari au făcut să propășească cunoștințele omenirii.

X.

Influența orientală asupra unor concepții filosofico-religioase

Pătrunderea ideilor orientale a influențat și concepția greacă despre infinitate. Se știe că în istoria filosofiei grecești ideea de infinitate a stat în legătură strânsă cu cunoașterea cauzei prime. Dela filosofii fizicieni din Ionia începând cu Thales din Miletos până la Democritos gândirea elenică a încercat să determine primul principiu, delat Platon încolo acest principiu poate fi privit ca determinat. Mai toți filosofii din Grecia au admis ca o cauză primă un element natural, care a fost *Apa* la Thales, *Aerul* la Anaximenes, *Focul* la Heraclitos. Numai trei din ei, Anaximandros, Anaxagoras și mai târziu Philon au privit originea lucrurilor ca nedeterminată, adică infinită: *ἄπειρον*, fie că acest cuvânt însemna fără hotare, *ἄπερας*, fie că însemna deasupra experienței noastre, *ἄπειρα*. Pentru Anaxagoras cauza primă este inteligență (*νοῦς*), infinită și autonomă. Anaxagoras a complectat astfel concepția lui Anaximandros. Totuși ideea infinitului a fost o idee nehotărâtă și plutitoare, care a fost admisă cu greu de gândul elenic. Filosofia grecească a primit în genere numai noțiuni clare, ușor de înțeles și de reținut și a respins pe acele întunecoase. Introducerea ideii de infinit s'a înfăptuit prin mijlocirea teologiei și filosofiei orientale, siriane și iudaice. Philon, un iudeu din Alexandria, marele centru cosmopolit al Orientului, care a fost crescut în cultura grecească și a scris în limba greacă, a putut introduce în filosofia elenică concepția unui Dumnezeu, care nu se poate cunoaște, nici determina.

De sigur că concepția infinitistă și concepția individuală sunt

cu totul opuse. Totuși Philon a încercat să le suprapună și să introducă în filosofie ideea ebraică despre Puterile Mijlocitoare, despre Logos, Extaziu și Infinitatea Divină. Școala Pitagorică a șovăit multă vreme în fața acestor noțiuni străine. În dualismul pitagoric Dumnezeu este unitatea, care se opune unei Dyade infinite. Mai toți Neopitagoricii ca de pildă Plutarh au crezut în unitate.

Gândirea moderată și elenică a lui Plutarh a crezut în un zeu etern, bun și inteligent, dar nu infinit. Numai Numenios a admis infinitatea cauzei prime. Plotin, născut la Lycopolis în Egipt la 204 d. Ch., crescut și învățat la Alexandria, unde a avut ca magistru pe Ammonios Sakas, a fost primul filosof mistic din literatura greacă, care a admis un Dumnezeu infinit, absolut și perfect, pe care nu izbutim nici să-l cunoaștem, nici să-l descriem. Prin aceasta Plotin a urmat calea deschisă de Philon și a amestecat în marea sa operă *Eneadele* gândirea greacă cu concepții iudaice.

Din lumea elenistică aceste concepții s'au răspândit în lumea romană. În Italia, astrologia a pătruns deja în veacul al II-lea în. Ch. În 139 în. Ch., un pretor pelerin a isgonit pe Caldeeni din Roma și Italia. Totuș doctrinele caldeane s'au întins repede prin mijlocirea lui Poseidonios, lui Varro și lui Nigidius Figulus în societatea romană și au înflorit la curtea împăraților, mai ales sub Augustus, când Germanicus a tradus lucrarea lui Aratos, *Phainomena*, sub împărații Flavieni, sub Hadrian și Septimius Severus. Poseidonios a inspirat o serie de scrieri latine. El a fost izvorul principal al lui Ciceron în *Somnium Scipionis*, al lui Manilius în *Astronomică*, al lui Seneca, al lui Apuleius din Madaura în scrierea sa *de Mundo*, care reproduce o carte grecească scrisă în veacul al II-lea d. Ch.. El a transmis idei importante și *Tetrabibliei* lui Ptolemaios. Literatura astrologică a influențat încă pe Vettius Valens, lucrările lui Hephaiston în veacul al IV-lea, d. Ch. și ale lui Iulius Firmicus Maternus. În Italia și în provinciile romane, astrologia a avut un caracter popular și universal. Ea a atins o mare înflorire sub domnia lui Septimius Severus. Acesta a consultat pe astrologi și a ridicat pe via Appia, la Roma, cunoscutul Septizonium sau palat cu mai multe caturi, care re-

prezintau cele șapte sfere planetare și erau împodobite cu statuile celor șapte zei ai săptămânii.

Masele populare urmau mai ales învățămintele astrologiei practice numite *apotelesmatică*, care arăta destinul fiecăruia, adică horoscopul individual. În Africa, doctrinele astrologice au pătruns înainte de ocupația romană, fiind introduse de Cartaginezi. În provinciile dunărene, ele au fost aduse mai de vreme decât în alte regiuni din împărăție, prin mijlocirea soldaților, comercianților și coloniștilor orientali foarte numeroși în aceste ținuturi. Pe monumente funerare din cele două Pannonii, care datează din secolul I și al II-lea d. Ch., se văd diverse semne ca: cornul lunii, fie singur, fie însoțit de o stea, de doi pești, de un disc solar ori de două linii, formând un echer, care au fost aduse de teologia orientală. Ele apar pe pietrele mormântale ale unor soldați și comercianți din Orient; altele se întâlnesc pe mormintele Celților băștinași din Pannonia, ceea ce arată că astrologia s'a răspândit de vreme printre populația băștinașe din Iliric. Aceste semne împodobesc și monumentele funerare din Lusitania și Hispania. Ele se observă și în Africa nordică, unde au fost răspândite de Cartaginezi. Altele se văd pe monumentele din Siria și Frigia și au devenit mai târziu elemente decorative comune ale artei bizantine¹.

În provincii, astrologia a pătruns adânc în masele populare. Ea a fost foarte răspândită în Galia, unde a fost cunoscută mai întâi la Marsilia și în Africa nordică, păstrându-se în aceste provincii chiar după biruința creștinismului, deși episcopii creștini au luptat mult pentru ca s'o nimicească. D-l La Ville de Mirmont a arătat în o lucrare foarte documentată, *L'Astrologie chez les Gallo-Romains*, urmele importante, pe care astrologia le-a lăsat în cuprinsul Galiei. În Iliric, astrologia pură sau aplicată a lăsat mărturii mai puține, totuși avem un izvor însemnat, care ne arată menținerea ei până în veacul al V-lea d. Ch. În *Catalogus Virorum Illustrium* lui Gennadius, un preot care a trăit la Massilia la începutul veacului al V-lea, este pomenită printre lucrările lui Nicetas, episcop de Remesia în Dacia Aureliană între 380 și 420 d. Ch., o carte îndreptată *contra horoscopului individual*, *Liber adversus Genethliolo-*

¹ Vedeți lucrarea mea: *Colonizarea Orientală în Illyricum* în *Memoriile Academiei Române*, seria III, vol. VIII, p. 434 și urm.

giam, ceea ce arată că doctrinele astrologice s'au păstrat în Iliric chiar după răspândirea creștinismului. Ele au alcătuit obiceiurile și superstițiile, cari au rămas până în zilele noastre.

Răspândirea astrologiei în Imperiul Roman a vulgarizat pe monumentele votive chipul acelor 4 ori 7 zei ai săptămânii în ordinea următoare: Saturnus, Soarele, Luna, Mars, Mercurius, Jupiter și Venus. Ei împodobesc niște baze pătrate, rotunde ori dreptunghiulare găsite în cele două Germanii, unde apar între sfârșitul secolului al II-lea și în mijlocul veacului al III-lea. În Iliric s'a descoperit până acum numai un singur monument de acest soi la Oescus în Moesia (*Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien*, Nr. 148, pag. 371-373).

În lumea semitică Luna a fost la început prima Divinitate; mai pe urmă Soarele (*Şamash*) a înlocuit-o. El era după credința caldeo-siriană Stăpânul universului și elementelor, apoi a devenit treptat din o lumină materială o lumină inteligentă și conducătoare a lumii; ceva mai târziu, pe la mijlocul secolului al II-lea d. Ch. teologia siriană a admis existența unui singur Dumnezeu „*Prea Înalt*” și *Atotputernic*, apropiat de acel al școalei Neo-Platonice.

Alături de astrologie s'a răspândit din Orient în provinciile romane și magia, care a pătruns în popor și a lăsat urme puternice în Africa nordică, în Galia și în alte regiuni.

Culte din Siria au adus cu ele în Apus teologia caldeo-siriană. Aproape toate cultele orientale erau solare. Zeii solari din Orient au primit diverse titluri caracteristice prin care se deosebesc de alte divinități: *Aeternus, Invictus*, dăruit mai cu seamă lui Mithra, *Omnipotens, Sanctissimus, Exauditor*. În special termenii *Sanctus* sau *ἅγιος* exprimau sfințenia zeilor semitici.

Alt rezultat al pătrunderii teologiei orientale și astrologiei este că a înlăturat în epoca imperială vechile concepții greco-romane despre viața veșnică. Se știe că Grecii din veacul al VI-lea și V-lea în. Ch. credeau că împărăția morților se află în centrul pământului. Ei priviau Hades ca o câmpie întinsă, unde morții erau umbre. Romanii primitivi au privit mormântul ca o casă veșnică (*domus aeterna*), în care morții continuau viața de pe pământ. Morții erau niște umbre (*Manes, Genii, Lemures*), care sburau lângă pământ, dând răsplătiri și pe-

depse. În secolul V și VI în. ch., Romanii au avut o eshatologie pământească redusă, care a fost înrăurită din veacul al III-lea în. Ch. de filosofia Plătonică, de religiile mistice și mai târziu de teologia orientală. Știința alexandrină a admis pe la 200 în. Ch. sub influența egipteană o întreită împărțire a ființei omenestii în Corp, Suflet și Rațiune, înlesnind prin aceasta trecerea dela o eshatologie pământească la o eshatologie cerească. După moarte corpul se nimicea, rațiunea devenea o umbră în Hades, dar sufletul se urea la Cer. Religiile din Orient, mai ales cultul lui Mithra, au crezut că sufletul, părticică din Soare, se întoarce în Cer. Ele au introdus astfel o concepție Uraniană despre viața veșnică, care a lăsat în Italia și în provinciile apusene urme însemnate.

Un Cip funerar descoperit în satul actual Walbersdorf lângă Scarbantia în Pannonia de Sus (H. Hoffmann, *Jahreshefte des Oesterr. Inst.*, 1910, p. 228) și datând din epoca lui Augustus, ilustrează foarte bine doctrina orientală despre supraviețuirea sufletului. Deasupra unei nișe conținând portretele celor morți, se văd chipurile celor patru vânturi; doi tritoni și doi delfini, apar pe arhitravă, înfățișând elementul lichid, iar pe culmea monumentului se găsesc doi lei, cari simbolizează focul. Acest cip bine cunoscut este cea mai veche mărturie provincială despre eshatologia astrală venită din Orient și dovedește pătrunderea timpurie a teologiei orientale în Iliric față de celelalte provincii. Monumentul nostru lămurește de asemenea un pasagiu din Eneida lui Virgilius (VI, 740 și urm.)

Iată acest pasagiu din Virgilius:

„Chiar când în ziua supremă viața le-a părăsit, bielele suflete nu sunt încă ferite de rele și de necinstirile trupești. Vițiile lor întărite de timp au luat rădăcini adânci. E nevoe ca ele să fie supuse unor pedepse pentru a se lepăda în chinuri de aceste rele înăscute. Unele suflete atârnă în aer și sunt împinse de vânturi, altele zac în un abis imens și se lepădă de vre-o crimă comisă ori se purifică prin foc.” (Aliae panduntur inanes, Suspensae ad ventos, aliis sub gurgite vasto, Infectum eluitur scelus aut exuritur igni.)

Monumentul pomenit lămurește și un pasagiu din Tusculanes (I, 18-19), în care Cicero arată după învățămintele lui Panetius că sufletul se naște din foc și cuprinde foc; de aceea el se înalță

spre văzduh după moartea. Această concepție are o origine siriană.

Pe monumentul din Walbersdorf se văd cele trei elemente, aerul mișcat de vânturi, apa și focul, întâlnite de suflet în plutirea sa spre Cer. După învățămintele teologiei caldeane, sufletul se purifică împins de vânturi și trece prin mai multe zone între cer și pământ: anume printr'un cerc de apă din care se naște ploaia și zăpada și printr'un cerc de foc de unde se naște fulgerul. Această credință a fost împrumutată de religia creștină dând naștere purgatorului. Potrivit teologiei caldeo-siriane sufletul în înălțarea sa spre Cer trece prin diferite sfere planetare ale căror Porți, zise și Vămi, erau păzite de slujbași voinici. Gândirea caldeană credea că un vultur însoțește sufletele în mersul lor spre Cer. Acest vultur, închinat soarelui, ocupa mai întâi locul mortului pe piatra mormântală, iar mai pe urmă a fost înfățișat cu aripele întinse ca o pasăre, care însoțește ori ridică pe mort spre cer. El ține o coroană în cioc sau sub ghiare pe monumentele funerare din Siria și Arabia, unde împodobește intrarea peșterilor funerare, sarcofagiile ori frontonul monumentelor funerare. Acest vultur a fost introdus și în Apus. El apare pe monumentul funerar al unui soldat oriental din legiunea XV Apollinaris venită la 71 d. Ch. la Carnuntum, unde acest militar a murit. Și pe această piatră se văd în colțuri deasupra inscripției chipurile celor patru vânturi, care simbolizează aerul; ceva mai sus este un delfin, care pare să înghită un pește și care reprezintă apa divină, iar la vârf e o figură, care înfățișează Soarele ori Luna¹. Acest monument dovedește că vulturul funerar al teologiei siriane a fost răspândit de Orientali în Apusul roman.

Influența orientală a inspirat și apoteoza împăraților romani. Ceremoniile funerare, descrise cu amănunte de Cassius Dio și de Herodian pentru apoteoza lui Augustus și lui Septimius Severus, ridicarea unui rug piramidal cu mai multe catari peste cari se aruncau tămâe, parfumuri, pietre și vestimente scumpe și din vârful căruia se slobozea un vultur menit să călăuzească sufletul împăratului mort spre Cer, sunt toate de origine caldeo-siriană.

¹) Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Viena, 1923, nr. 108, fig. 47 = Cumont, *Etudes Syriennes*, 1917, pp. 60-70 și fig. 30.

XI.

Evoluția Principatului roman spre Dominat

Introducerea teologiei orientale a influențat transformarea puterii imperiale și a ajutat evoluția sa spre Dominat. Se știe că **cultul imperial** a fost temelia organizației politico-sociale din imperiu, de oarece reprezintă puterea Romană ridicată deasupra zeilor locali.

Încă C. Iulius Caesar a fost introdus de senat în rândul semi-zeilor după bătălia de la Pharsala (48 î. Ch.), când s'a ridicat un templu lui Venus Genitrix, străbuna gîntei Iulia. După ce a devenit dictator și s'au închinat statui în sanctuarul lui Quirinus, apoi el însuși a avut un templu și un preot (*flamen*). După moartea sa Caesar a primit titlul *divus*, creindu-se astfel o apoteoză oficială, de oarece acest cuvînt arăta că un om a fost primit printre zei. Augustus a împreunat cultul său cu acel al Romei, întemeind astfel cultul imperial, care a avut temple și preoți în numeroase orașe din Asia Mică. Împărăteasa Livia a fost asimilată cu diverse zeițe. În 23 d. Ch. s'a ridicat lui Tiberius un templu la Smyrna. Cultul împărătesc a avut mai multe aspecte. Pentru Greci și pentru Orientali, împăratul era urmașul regilor elenistici, Achemenizilor și Faraonilor; el era deci privit ca un zeu. Pentru cetățenii romani, el era un om: conducătorul armatelor și națiunilor din imperiu. De aceea Romanii s'au închinat numai către geniul împărătesc.

Dela Iulia Domna încolo și Împărătesele au primit statui și titlurile: *Mater Augusti*, *Mater Castrorum*, care au o origine orientală și sunt potrivnice tradiției romane. Pe măsură ce centralizarea imperiului a devenit mai mare și elementul pelerin a dobândit dreptul de cetățenie, cultul imperial s'a apro-

piat de zei. Commodus și-a însușit titlurile *Hercules Romanus* și *Deus, Pius, Felix* recunoscute de Senatul Roman. Septimius Severus a fost numit *Prea Divin* (C. I. G. 2151 și 3178) și a împrumutat titlul *Invictus* și *Dominus Noster*, ceea ce indică o autoritate sacră. Apoi chiar împărăteșele au fost divinizate. Iulia Domna a primit diferite titluri și a împrumutat chipul Cybelei cu cornul Lunei. Pe reversul monedelor ei se vede chipul Concordiei, Belșugului, Castității, lui Ceres, Iuno, Venus și Vesta. Împărăteasa Domna a fost identificată cu zeița Caelestis din Cartagina cum arată poezia epigrafică din Magna în Britania (C. VII, 759), care a fost pe semne citită de un tribun militar în fața statuei împărăteșei, înfățișate cu trăsăturile divinității din Cartagina, Iulia Domna a avut temple la Emesa și în Caria. Chiar sora ei, Iulia Mopsa cu fiicele sale, au primit chipul divin. Iulia Soemias a fost reprezentată ca o Venus Caelestis ori ca o Astarte. Caracalla a fost asimilat cu Soarele Neînving. Aceste fapte arată că personalitatea Împăratului s'a îndepărtat de rangul celorlalți cetățeni și s'a apropiat cu încetul de divinitate. De la sfârșitul secolului al II-lea, împărații primesc titlul *Aeternus*, propriu zeilor Solari din Orient. Deja Plinius a dat lui Traian titlul *Aeternitas Tua* (Epistolă X, 59 (6)7; 83 (87)). Aceste titluri au apropiat pe împărat de Soare, care a fost privit ca un tovarăș (*comes*) al Curții imperiale. De la împărații Flavieni Eternitatea apare pe monete sub chipul unei femei ținând capetele Soarelui și Lunei. Încă în anii 77-78 d. Ch., Senatul Roman a admis baterea unei monete de bronz cu inscripția: *Aeternitas Augusti* (Cohen, *Médailles Imperiales*, p. 279 No. 250 și altele), care apare mai târziu și pe monetele de argint sau de bronz ale lui Titus și Domițian. Traian a introdus chipul Eternității pe monetele de aur și argint. De la sfârșitul veacului al II-lea d. Ch., cuvintele *Aeternitas Augusta* apar pe monete însoțite de simbolele eterne, un Phoenix și un Elefant. În acea vreme se vede pe monete și cornul Lunei înconjurat de stele și de astre. În curând titlurile *Aeternitas* și *Aeternus* au fost dăruite chiar casei imperiale, persoanei împărătești și acelor sale. În Codul Theodosian găsim formulele: *Leges Aeternae, Aeternabilis Domus, Aeternales Vultus*. După cum noi întrebuițăm astăzi cuvintele Majestatea Voastră, Alteță Regală și al-

tele, în epoca romană bizantină întâlnim titlurile *Aeternitas Vestra* sau *Nostra*, *Perenitas Vestra*, *Serenitas* și *Claritas*, care sunt toate de origine orientală. Ele au apropiat pe împărați de Soare. Aceste idei de Eternitate erau de origine caldeană. Cercelarea planetelor înspirase Babilonienilor idea de Eternitate, care a fost răspândită de cultele solare din Siria în Apusul roman. Persoana imperială a devenit astfel *eternă* și *sacră*. Dacă Tiberius a refuzat titlul sacer, termenii *sanctus*, *sanctissimus*, *sacratissimus* (θεϊότατος) au devenit obișnuiți în protocolul imperial din veacul al III-lea și se întâlnesc în izvoarele istorice și în inscripții. Familia imperială a primit numele de Domus Divina. Ceeace privea familia imperială a fost *res sacra* și de atunci se întâlnesc expresii ca: *Sacrum Cubiculum*, *Sacrum Patrimonium*, *Sacra Cognitio*, termenul Sacer fiind atribuit armatelor, fiscoi, judecătorilor și altora. Titlul *Sanctus* dăruit la început ca un titlu curtenesc de poeți și scriitori ca Ovidius, Valerius Flaccus, Plinius, Martialis și Florus, apare în epigrafiia romană după Marcus Aurelius și caracterizează de aci încolo pătrunderea orientală. Titlul *Dominus* a fost dat împăraților de unii scriitori pentru a-i măguli cum a făcut Plinius cel Tânăr față de Traian, (*Epistola* 81, 83 și alte lucrări). El a fost respins de primii împărați. Numai Domitian a luat trecător numele de *Dominus et Deus*. Aurelian a fost primul, care a adoptat titlurile: *Deus et Dominus*, *Deus et Dominus natus*, păstrate apoi de Impărații Probus și de *Carus*.

În evoluția Principatului roman spre Dominat, împărații romani au găsit un sprijin în activitatea clerului oriental și în tradițiile Achemenizilor și Faraonilor. Se știe că în provinciile orientale ei au fost cinstiți ca niște zei; ei erau urmașii Faraonilor în Egipt, ai Regilor Perși, în Asia. Augustus a împrumutat dela curțile elenistice focul etern și sacru al regilor Achemenizi. Acest foc, care ardea mereu în palatul din Roma și era purtat în fața împăratului, când mergea în un loc, reprezinta Eternitatea Imperiului.

Impărații romani au împrumutat încă eticheta și ceremoniile dela curțile regilor elenistici și dela Achemenizi.

Două idei orientale diferite, pe cari le vom analiza aci, au înlesnit identificarea împăraților cu zeii. În primul rînd concepția iraniană despre Hvareno, adică credința în existența unei

lumini divine la zei și la domnitori. Din Iran ea s'a răspândit la popoarele semitice, unde a fost numită Gad ori Gada și la Grecii elenistici, unde a fost cunoscută sub numele de Tyche.

Ea este cunoscută la curțile regești din Bactriana, Cappadocia, Pont și la Seleucizi și a fost asemuită cu vechiul cult roman al Fortunei. Chipul Fortunei Augusta apare pe monete sub Vespasian. Către această Hvareno sau Geniu al împăraților se făceau jurămintele în provincii. (Βασιλικὸς ὄρκος). A doua idee importantă a fost concepția puterii imperiale ca o emanație din Soare ori ca o Epifanie pământească a acestuia. Regii din Orient erau înrudiți cu Soarele. Regii Sassanizi se numeau frați ai Soarelui și ai Lunii, iar împărații romani au fost primiți în Asia ca urmașii lui Helios, cum arată mai multe inscripții. O inscripție din Asia Mică numește pe împăratul Caligula: ὁ νέος Ἡλῖος Γαῖος Καῖσαρ (Dittenberger, *Sylloge inscriptionum Gr.* ed. I, Nr. 279); o inscripție din Sagalassos în Pisidia este închinată către νέοι Ἡλίοι Νέρωνι (Lanckoronschi, *Villes. de Pisidie*, vol. II, p. 221); altă inscripție pomenește: νέος Ἡλῖος ἐπιλάμψας τοῖς Ἑλλήσιν (Ins. Gr. Sept. 2714); o inscripție din Termessos în Pamphilia este dedicată lui Constantin cel Mare: Κωνσταντεῖνον [νέω] Ἡλίω παντεπόπτῃ (Lanckoronski, *op. laud.*, p. 218, No. 82). Unii Impărați ca Gallienus au avut statui solare. O statuie din Pisidia publicată în *Revue Archéologique*, 1887, pag. 96 reprezintă un împărat ca un Soare călare (Ἡλῖος ἑφιππῶν). Coroana radiată atribuită la început numai împăraților morți, în calitate de *Divi*, a fost purtată după Nero de toți împărații în viață. Un bust de marmură din Museul Luvru din Paris reprezintă, ca monetele, pe Impăratul Nero cu coroană radiată.

În veacul al III-lea puterea imperială a dobândit două aspecte necunoscute înainte: *un aspect etern* și *un aspect sacru*. Feciori ai Soarelui, împărații erau stăpânitorii lumii, având din naștere drept de cărmuire absolută. Rudenia lor cu Soarele devenea astfel *temelia unei teorii de drept imperial divin*. Personalitatea împărătească a devenit Uraniană ca și zeii din Siria și a pierdut caracterul uman. În Cultul militar din veacul al III-lea împăratul ocupă primul loc în sanctuarul trupelor, și ceilalți zei devin numai însoțitorii săi. După Gordian III, (253-268 d. Ch.), zeii militari Mars și Victoria au însoțit pe in-

3scriptii și monete geniul imperial cu titlul de *Comites* (a-nume pe monetele împăratului galic, Postumus). Pretutindeni clerul oriental a ajutat această evoluție, înlesnind transformarea principatului lui Augustus în un despotism militar și leocratic.

* * *

Am văzut că din veacul al II-lea înainte de Ch. a început reacția Orientului cucerit de Alexandru cel Mare. El s'a desleptat și a respins treptat imperialismul elenic. Amestecuri de idei și de religii s'a produs în societatea universală elenistică. Apoi prin mijlocirea lumii greco-orientale, ele au fost transmise Italiei și Apusului roman. Timp de veacuri îndelungate au avut loc ciocniri și reacții neconținute între civilizația Mediteraneană greco-romană și Răsăritul egiptean, anatolic, semitic și iranlian. Civilizațiile nu sunt statornice. Nici barbaria nu este statornică. Hotarul între civilizație și barbarie este neprecis și schimbător. Lumea mediterană credea numai în civilizația ei și privea pe celelalte popoare ca barbare, chiar dacă aveau ca acele Semitice și Egiptene, o străveche și bogată cultură. Chiar cuvântul Hellen a căpătat treptat mai multe înțelesuri. El indica la început pe cetățeanul elen dintr'o Polis; încă din veacul al IV-lea înainte de Ch., el a pierdut înțelesul etnic și a devenit un termen de civilizație. Potrivit concepțiilor lui Isocrates în Panegiric, Elenismul e numai *cultură* și *creștere* și orice om bine crescut (*πεπαδευμένος*) poate fi privit ca fiind Hellen. Principiul rasei se risipește, încât în vârsta elenistică este Hellen *oricine a trecut prin gimnaziul elenic și și-a însușit cultura elenică*. Hotarul între ceace se credea civilizație și barbarie dispare, căci Elenismul cosmopolit a supus lumea. În aceeași epocă, după ridicarea puterii romane, Grecii și chiar unii literați latini au dat Romanilor numele de barbari, iar Romanii au disprețuit pe Greci, numindu-i *Graeculi*. Mai târziu Romanii au deosebit în lume, alături de ei, pe Greci și pe barbari, dând numele de civilizat acelor care au omenie și cultură (*humanitas*), creștere (*paideia*) și caritate (*philantropia*) față de barbari, cari sunt *inhumani*. După cucerirea lumii locuite de Romani, barbari sunt numai locuitorii dela periferia statului roman: în Apus, Galii și Germanii, în Răsărit, Partii, Perșii și Indii. Intreaga lume locuită (*οικου-*

μὲν) și cunoscută se confundă cu lumea civilizată. Numai ceea ce este necunoscut este înapoiat și sălbatec. Apoi după biruința creștinismului, creatorul unei biserici cosmopolite și universale, termenul *Hellen* arată pe păgâni, *hellenismos* păgânimea, *hellenzein* înseamnă a fi păgân. Creștinismul nu a deosebit nici rase, nici clase. Chiar barbarii erau numiți *Hellenes*, dacă erau păgâni, *încât pentru creștinism barbarismul nu se distingea de Hellenism*.

Și concepția lumii mediteraneane despre progres s'a schimbat în fiecare epocă. La început filosofia grecească a crezut în evoluția omenirii dela o treaptă primitivă și inferioară la o treaptă mai înaltă și mai desăvârșită de civilizație. Mai târziu diverse școale ca cinismul și școala stoică târzie au admis o vârstă de aur în care omul primitiv a trăit în mijlocul naturii fără nevoi și fără dureri și după care a fost corupt de civilizație. Cu înflorirea deplină a culturii, lumea veche s'a desgustat de ea și a căutat un ideal de viață în primitivitate, opunând natura și cultura. Popoare sălbatece ca Germanii, Sciții, Misienii, Etiopienii au fost laudate și descrise sub o formă idealizată de scriitorii cinici și stoici, care prețuiau viața lor de muncă, de prevedere și de moralitate.

Cu transferarea capitalei pe malul Bosforului și întemeierea noii Rome răsăritene, Constantinopolul, axa împărăției a fost mutată spre Orient și elementul elenic a primit locul cel mai însemnat. Se știe că dela împăratul Mauriciu (582-612 d. Ch.), limba elină a devenit cea oficială în armată și în administrație, apoi în curând pe monete. Vasile I (876-886 d. Ch.) a înlocuit *Corpus Juris Civilis* prin legislația *Basilicatelor*. Totuș acest caracter grecesc era departe de a fi curat, ci era împetriștat cu elemente străine orientale și barbare. Grecii din împărăția de Răsărit se numeau Rhomaioi, de carece numele de Bizantini se dedea la început numai locuitorilor din Bizanț. Impărăția orientală era Rhomeică și populația ei era un amestec de greco-orientali și de barbari, ceea ce a îngăduit regelui ture Turxanthos să răspundă în veacul al VI-lea unei solii: „*Voi sunteți acei Rhomei, care vorbesc 10 limbi și cunosc numai minciuna*”.

Slăbită în forțele sale sociale și politice, secată în producția sa economică, lipsită de o armată națională omogenă, strivită de despotismul imperial, lumea veche s'a prăbușit supt revo-

luțiile interne și năvălirile barbarilor. Agonia a fost mai scurtă în Apus, mai lungă în Orient. Din veacul al II-lea d. Ch. un val de civilizație orientală s'a întins peste lumea greco-romană, prefăcându-i caracterul, schimbând tradițiile și credințele ei. Curentul oriental a contribuit la crearea unui despotism militar, care nu admitea libertate civică nici activitate intelectuală. Romanii au pierdut atunci orice simțământ de libertate. Clasele de sus, plebea, orașele, colegiile erau la discreția atotputerniciei împărătești de caracter divin. Lumea mediteraneană nu mai avea o conștiință civică și se apropia de masele neputincioase compuse de șerbi ori de burghezime slugarnică din monarhiile orientale. Orientul cucerise și Italia și provinciile apusene și deslegase pe cetățean de Stat, dându-i un ideal mistic și supra-pământean cu totul potrivit vechilor instituții greco-romane. În veacul al IV-lea d. Ch., întâlnim în Apus idealul oriental: supușenie față de cei puternici, dispreț pentru activitatea conștientă și pentru creația socială, ascetism și căință. Acest ideal va dura aproape 800-1000 de ani până ce pregătitorii Renașterii vor readuce gândirea umană spre păgânismul greco-roman părăsit și-i vor da iarăși gustul frumosului și cercetărilor serioase împreună cu individualismul și cu simțul critic. După o îndelungată domnie, idealul oriental va fi iarăși isgonit și înlocuit prin idealul mediteranean. Și astfel vor continua fără preget conflictul milenar, ciocnirea și întrepătrunderea multiseculară, fluxul și refluxul neconținut al civilizațiilor între Orient și Occident. Și lumea antică și omul antic, care au asistat la acestea, își vor da seama, dacă vor face socoteala evenimentelor, că amândouă aceste civilizații protivnice au fost tot atât de înalte și de însemnate pentru omenire. Atunci, gândul uman înfricoșat se va abate dela cercetarea migăloasă a prefăcerilor politice și sociale, dela luptele pline cu vârtejuri între generații și civilizații ca și dela schimbările de regimuri diferite: aristocrație, tiranie, monarhie, democrație, ohlocrație și altele, și își va găsi mângâerea cufundându-se în creațiile eterne ale artei și în ritmul măreț al celor două mari religii din lumea antică: ritmul Dionisiac și ritmul Apolinic.

BIBLIOGRAFIE.

Pentru a înlesni cercetările personale privitoare la pătrunderea civilizației orientale în lumea veche, am întocmit următoarea bibliografie:

CAPITOLUL I.

H. R. Hall. — The peoples of the sea (Recueil Champollion, Paris, 1924).

The ancient history of the near East (Londra, 1913).

Aegean Archaeology, (Londra, 1915).

G. Glotz. — La civilisation égéenne, Paris, 1923.

Lagrange. — La Crète ancienne, Paris, 1908.

R. von Lichtenberg. — Einflüsse der aegäischen Kultur auf Aegypten und Palestina, (Mittheilungen der vorderasiatischen Gesellschaft, 1906, No. 2).

R. Dussaud. — Les civilisations pré-helléniques, Paris 1910; ed. II, 1914.

V. Bérard. — Les Phéniciens et les poèmes homériques (Revue d'histoire des religions, 1899).

Les Phéniciens et l'Odyssee, Paris, ed. I, 1901-1903; ed. II, 1927.

G. Karo. — Orient und Hellas (Mittheilungen des deutschen archaeol. Instituts, Athenische Abteilung, 1920, pp. 206-258.)

Alfred Zimmern. — The greek Commonwealth, Oxford, 1924.

J. Kaerst. — Geschichte des Hellenistischen Zeitalters, 2 vol., Leipzig, 1901-1909; ed. II, 1917: Geschichte des Hellenismus, I.

Die antike idee der Oikoumene, Leipzig, 1903 și Berichte der sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, 1916, pp. 51 și urm.).

W. Otto. — Priester und Tempel im Hellenistischen Aegypten, 2 vol., Berlin, 1905-1098.

Alfred și Maurice Croiset. — Histoire de la Littérature Grecque (5 vol., ed. III-a, Paris, 1910 și urm.).

- W. Christ.* — Geschichte der griechischen Litteratur, ed. IV, 1905, München.
- Fr. Susemihl.* — Geschichte der Griechischen Litteratur in der Alexandrinerzeit, Leipzig, 1891-1892, 2 vol.
- Blumenthal.* in Archiv für Papyrusforschung, (V, fascicolul 3).
- E. Kornemann.* in Klio I, p. 154 și urm.
- E. Beurlier.* De divinis honoribus quos acceperunt Alexander et successores eius, Paris, 1890.
}	Despre cultul
monarhilor
elenistici |
|---|---|

CAPITOLUL II.

- Eduard Meyer.* — Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien, Berlin, 1925.
- Alexander der Grosse (Kleine Schriften, I, p. 283 și urm., Halle, 1910).
- G. Radet.* — De coloniis Macedonum in Asiam trans Taurum deductis, Paris, 1897.
- Th. Birt.* — Alexander der Grosse und das Weltgriechentum, Leipzig, 1924.
- U. Wilken.* — Uber Werden und Vergehen der Universalreichen, Bonn, 1915.
- W. Kolbe.* — Das Weltreich Alexander des Grossen (Weihnachtsgabe Rostocker Univeritätslehren, 1915).
- W. Otto.* — Alexander der Grosse (Marburger Akademische Reden No. 234, 1916.)
- U. Wilamowitz-Moellendorf.* Alexander der Grosse, Berlin, 1916.
- J. Kaerst.* — Alexander der Grosse.
- P. Jouquet.* — L'impérialisme macédonien et l'hellénisation de l'Orient, Paris, 1926; ediție în limba engleză: Macedonian Imperialism, New-York, 1928.
- H. G. Rawlinson.* — Bactria, Londra, 1912.
- Sallet.* — Die Nachfolger Alexander des Grossen in Bactrien, Berlin, 1872.
- W. W. Tarn.* — Journal of hellenic Studies, 1902: despre pătrunderea Elenismului în Bactriana.
- Schwartz.* — Alexander's Feldzüge in Turkestan, München, 1893.
- W. Reese.* — Die griechischen Nachrichten über Indien bis zum Feldzug Alexander des Grossen, Leipzig, 1914.
- Lezius.* — De Alexandri Magni expeditione indica, Dorpat, 1887.
- J. W. Mac Crindle.* — The invasion of India by Alexander the Great, ed. I, Westminster, 1893; ed. II, Westminster, 1896.
- V. A. Smith.* — Early History of India, ed. IV, Londra, 1926.
- H. G. Rawlinson.* — 1) Intercourse between India and the Western World; Cambridge, 1926, ed. II; 1916, ed. I.
2) Sixth oriental monarchy.

- P. Gardner.* — 1) *The Parthian Coinage*, 1877.
2) *Catalogue of Greek and Indo-Schytian Coins in the British-Museum.*
- W. Wrath.* — *Catalogue of the Coins of Parthia*, Londra, 1903.
- A. von Petrowicz.* *Arsaciden Münzen Katalog*, 1904.
- Arthur Christensen.* — *L'Empire des Sassanides*, Copenhaga, 1907.
- A. Foucher.* — *L'art gréco-boudhique de Gandhara*, Paris, 1905.
- Goblet d'Alviella.* — *Ce que l'Inde doit à la Grèce*, ed. II, Paris, 1926.
- Leitner.* — *Greek influence on India* (*Oriental Congress*, 1880).
- H. Willrich.* — *Juden und Griechen vor der Makkabeischen Erhebung*, 1895.
- E. Schürer.* — *Geschichte des jüdischen Volkes*, ed. III, Leipzig, 1901-1909, 4 volume.
- W. Ramsay.* — 1) *Historical Commentary on the epistle to the Galatians.*
2) *Asianic elements in Greek civilisation*, Londra, 1927.

CAPITOLUL III.

- D. Mallet.* — *Les premiers établissements des Grecs en Egypte*, Paris, 1893.
2) *Les rapports des Grecs avec l'Egypte de la conquête de Cambyse à celle d'Alexandre le Grand*, Le Caire, 1922.
- J. Lesquier.* — *Institutions militaires sous les Lagides*, Paris, 1911.
- J. P. Mahaffy.* — *The Empire of the Ptolemies*, 1895.
- M. L. Strack.* — *Die Dinastie der Ptolemäer*, 1897.
- P. Jouquet.* — 1) *La vie municipale dans l'Egypte romaine*, Paris, 1911.
2) *Revue de Philologie*, 1910, p. 56.
3) *L'impérialisme macédonien et l'hellénisation de l'Orient*, Paris, 1926.
- F. Preisigke.* — *Städtisches Beamtenwesen im römischen Aegypten*, disertatie, Halle, 1903.
- M. Engers.* — *De Aegyptiorum κομῶν administratione qualis fuerit aetate Lagidarum*, Groningen, 1909.
- V. Martin.* — *Les épistratèges*, Genève, 1911.
- F. Biedermann.* — *Der Βασιλικὸς γραμματεὺς*, 1913.
- U. Wilken.* — *Grundzüge der Papyruskunde*, Historischer Teil, I, pp. 2 și urm.; 28 și urm.; Berlin, 1913.
- M. Rostovtzeff.* — 1) *A large estate in the Fayoum in the third century*, Madison, 1922.
2) *Journal of egyptian Archaeology*, 1920, pp. 161 și urm.
- St. Waszynski.* — *Die Bodenpacht*, I, Berlin, 1905.
- J. C. Milne.* — *A history of Egypt under Roman rule*, Londra, 1898.
- Joseph Vogt.* — *Die römische Politik in Aegypten*, Leipzig, 1924.
- L. Mitteis.* — *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen*, Leipzig, 1891.
- Leopoldt.* — *Schenuti von Atripe*, 1903.

CAPITOLUL IV.

- G. Colln.* — Rome et la Grèce, Paris, 1905.
P. C. Sands. — The client princes of the Roman Empire, Cambridge, 1908.
G. Cardinali. — Il regno di Pergamo (în Studi di Istoria antica pubblicati da G. Beloch, fascicolul V, 1906, Roma.)
J. Hatzfeld. — Les trafiquants italiens dans l'Orient hellénique, Paris, 1919.
J. Lesquier. — Armée romaine d'Égypte, 2 volume, Cairo, 1918 (în special istoria legiunii XXII Deiotariana în vol. I).
E. Schürer. — Geschichte des jüdischen Volkes, vol. II, ed. III.

CAPITOLUL V.

- V. Chapot.* — La province romaine proconsulaire d'Asie, Paris, 1904.
Kubitschek. — s. v. Legio (Realencyclopädie).
Marquardt. — Organisation de l'Empire romain, II, Paris.
E. Kornemann. — S. v. Colonia (Realencyclopädie IV, col. 552.)
L. Hahn. — 1) Romanismus und Hellenismus bis auf die Zeit Justinians, Philologus, Supplementband, X, 1907.
2) Rom und Romanismus im griechisch-römischen Osten, Leipzig, 1906: pentru epoca elenistică și imperială.
W. M. Ramsay. — 1) Cities of St. Paul, Londra, 1907.
2) The Cities and bishoprics of Phrygia, 2 volume, Oxford, 1895-1897.
3) Studies in the History and art of the eastern provinces of the roman Empire, 1906.
4) Historical Geography of Asia Minor, Londra, 1890.
5) Journal of hellenic Studies, 1922, p. 168.

CAPITOLUL VI.

- T. Reinach.* — Mithridate Eupator, Paris, 1890.
F. Cumont. — Fouilles de Doura-Europas, Paris, 1927, 1 volum de texte și un volum de planșe.
W. Schur. — Die Orientpolitik des Kaisers Nero (Klio, Beiheft XV, 1923).
Clermont Ganneau. — Revue biblique, 1920, p. 389 (privitoare la titulatura lui Odaenath și lui Vaballathus).
J. Lesquier. — Armée romaine d'Égypte, Le Caire, 1918.
Corrado Barbagallo. — L'Oriente et l'Occidente nel mondo romano, Nuova Rivista Storica, 1922, pp. 141-167.

CAPITOLUL VII.

- H. G. Rawlinson.* — Intercourse between India and the western world, Cambridge, 1926, ed. II.

- M. P. Charlesworth.* — Trade-Routes and Commerce of the Roman Empire, ed. I, 1924; ed. II, 1926, Cambridge. ✓
- E. H. Warmington.* — The commerce between the Roman Empire and India, Cambridge, 1928.
- Sewell.* — Roman coins found in India (Journal of royal asiatic Society, 1904, p. 59).
- V. A. Smith.* — Graeco-roman influence on ancient indian civilisation (in History of fine art in India and Ceylon).
- M. Chwostow.* — Istoria comerțului oriental în Egiptul greco-roman, Cazan, 1907 (în rusește).
- M. Ros' iz ff.* — Zur Geschichte des Ost-und Südhandels im ptolemäisch-römischen Aegypten (Archiv für Papyrusforschung, IV, p. 238 și urm.).
- U. Wilcken.* — Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, I, 1912, p. 262 și urm.
- Hirth.* — China and the Roman Orient (Shanghai, 1885).
- H. Nissen.* — Der Verkehr zwischen China und dem römischen Reiche (Bonner Jahrbücher, 1894, pp. 1-28).
- A. Hermann,* die Verkehrswege zwischen China, Indien und Rom um 100 nach Chr., 1922.

CAPITOLUL VIII (prima parte).

- J. Réville.* — La religion à Rome sous les Sévères, Paris, 1886.
- G. Wissowa.* — Religion und Kultus der Römer, ed. I, 1906; ed. II, 1912, München.
- Franz Cumont* — 1) Textes et monuments relatifs aux mystères de Mithra, 2 volume, 1896-1899 (cu bibliografia indicată în vol. I, pag. XXI, și urm.)
- 3) Les religions orientales dans le paganisme romain (ed. II, Paris, 1909.) ✓
- 3) Etudes Syriennes, 1917.
- 4) Mystères de Mithra, ed. III, Bruxelles. ✓
- J. Toutain.* — Les cultes païens de l'Empire romain, tomul II. ✓
- R. Cagnat.* — *V. Chapot.* Archéologie romaine, I, 1917, Paris: ✓
- Hettner.* — De Iove Dolicheno, Bonn, 1877,
- Kan,* De Iovis Dolicheni cultu, Groningen, 1901.
- F. Cumont.* — S. v. Dolichenus in Pauly Wissowa (Real Encyclopädie).
- Ed. Meyer.* — S. v. Dolichenus in Roscher. Ausführlicher Lexikon für Mythologie).
- S. Reinach.* — S. v. Dolichenus, in Daremberg-Saglio, Dictionnaire des Antiquités, II. ✓
- Drexler.* — Heliopolitanus (Ausführlicher Lexikon für Mythologie).
- Hepding.* — Athis, 1909.
- Schowermann.* — The Great mother of the Gods. (Bulletin of the University of Wisconsin, No. 43, Madison, 1901).
- H. Graillot.* — Le culte de Cybèle, Paris, 1912.

G. Lafaye. — Histoire du culte des divinités de l'Alexandrie hors d'Égypte, Paris, 1884.

✓ *George Cantacuzino.* — Colonizarea orientală în Illyricum în Memoriile Academiei Române, secția istorică, seria III, tomul VIII, p. 390 și urm., (București, 1928).

2) Le recrutement de quelques cohortes syriennes (Musée Belge, tome XXXI, fascicule 3-4.)

V. Pârvan. — Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreich, Breslau, 1909.

Bréhier. — Les colonies d'Orientaux en Occident au commencement du Moyen-Age (Byzantinische Zeitschrift, XII, 1903, p. 1 și urm.).

A. Jünemann. — De legione Romanorum I Adiutrice, disertație, Leipzig (Leipziger Studien, XVI, 1894).

Fr. Gündel. — De legione II Adiutrice, disertație, Leipzig, 1895.

Van der Weerd. — Deux légions romaines du Bas Danube, Louvain, 1905.

CAPITOLUL VIII (a doua parte).

F. Cumont. — Lucrările amintite, apoi:

Syria, III, p. 78.

Monuments Piot, XXVI, p. 2 și urm.

Fouilles de Doura-Europos, Paris, 1927.

A. von Domaszewski. — De Politische Bedeutung der Religion von Emesa (Archiv für Religionswissenschaft XI, 1908, p. 223 și urm.).

✓ *Léon Homo.* — Essai sur le règne de l'Empereur Aurélien, Paris, 1904.

G. Mau. — Die Religionsphilosophie Kaisers Julian, Leipzig, 1908.

Goblet d'Alviella. — Revue de l'Université de Bruxelles, 1906, p. 593 și urm.

James Frazer. — Adonis.

CAPITOLUL IX.

F. Cumont. — 1) Babylon und die griechische Astronomie (Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum, 1911, pp. 2 și urm.)

2) Le mysticisme astral dans l'Antiquité (Bulletin de l'Académie de Belgique, 1909, p. 259).

3) Fatalisme astral et religions antiques (Revue d'Histoire et de Littérature religieuse, 1912, p. 507).

A. Bouché-Leclercq. — 1) L'Astrologie grecque, Paris 1899.

2) Articolele din Revue Historique, 1897, p. 241 și urm.; Revue d'Histoire des Religions, 1907, p. 180 și urm.

Reinhardt. — Poseidonios, ed. I, 1921; ed. II, 1928.

CAPITOLUL X.

H. Guyot. — L'infinité divine depuis Philon à Plotin, Paris, 1906.

H. de la Ville de Mirmont. — L'astrologie chez les Gallo-Romains, 1909.

- J. Toutain.* — Les cultes païens, II, p. 183 și urm.
- F. Cumont.* — 1) La théologie solaire du paganisme romain (Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions, 1908, vol. XII, 2).
- 2) Les dieux éternels dans les inscriptions latines (Revue Archéologique, 1886, I, p. 188 și urm.).
- 3) Les Religions orientales, p. 244 și urm.
- 4) Archiv für Religionswissenschaft, IX, p. 329.
- 5) Astrologie and Religion among the Greeks, 1912.
- 6) After Life in the roman paganism, Yale, 1923.
- F. Boll.* — Studien über Claudius-Ptolemäios (Jahrbücher für Klassische Philologie, Suppliment XXI, pp. 49-244.)
- F. Boll—K. Bezold,* Stern Glaube und Sterneutung, Leipzig, 1926.
- P. Wendland.* — Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zum Judentum und zum Christentum, Tübingen, 1907.
- Dombart.* — S. v. Septizonium (Pauly-Wissowa, Realencyclopädie, cu bibliografia pomenită).
- E. Mass.* — Die Tagesgötter, 1902.
- Haug.* — în Westdeutsche Zeitschrift, 1890, p. 16 și urm.
- J. Toutain.* — Les symboles astraux (Revue des études anciennes, 1911, pp. 165-175).
- Mahler.* — Orientalische Litteraturzeitung, 1907, col. 149.
- Brutails.* — Revue des Etudes Anciennes, 1911, p. 189.
- G. Cantacuzino.* — Colonizarea Orientală în Illyricum (Memoriile Academiei Române, seria III, tomul VIII, p. 432 și urm.).
- A. de Ridder.* — L'idée de la mort en Grèce à l'époque classique, Paris, 1896.
- H. Graillet.* — Les dieux tout puissants (Revue Archéologique, 1904, 1, p. 133 și urm.).
- Robertson Smith.* — The Religion of the Semites, ed. II, Londra, 1894.
- Lagrange.* — Etudes sur les Religions Sémitiques, ediția II, Paris, 1905.
- Farmell.* — Evolution of Religion, Londra, 1905.

CAPITOLUL XI.

- E. Beurlier.* — Le culte impérial, Paris, 1891.
- F. Cumont.* — L'éternité des Empereurs romains (Revue d'Histoire et de Littérature religieuse, I, 1896).
- G. Link.* — De vocis sanctus usu pagano, Königsberg, 1910, disertație.
- J. Junthner.* — Hellenen und Barbaren, Leipzig, 1923.
- Fr. Münzer.* — Die politische Vernichtung des Griechentums, Leipzig, 1925.

- U. Wilcken.* — Hellenen und Barbaren (Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum, 1906, pp. 466 și urm.).
- J. Patsch.* — Die antike Idee der Oikumene, Leipzig, 1903 și Berichte der sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, 1916.
- A. Burk.* — Die Pädagogik des Isocrates (Preisarbeit Würzburg, Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, XII, 3-4, 1923).
-

CUPRINSUL

	<u>Pag.</u>
<i>Prefața</i>	III
I. Deosebiri între civilizații.	1
II. Conflictul între civilizațiile elenică și orientală în Asia . . .	8
III. Conflictul civilizațiilor în Egipt	14
IV. Legăturile politice-sociale între Roma și Orient	23
V. Organizarea Asiei Apusene de Romani	31
VI. Conflicte între Apusul roman și Orientul	35
VII. Legăturile comerciale între lumea mediteraneană și O- rientul	39
VIII. Pătrunderea civilizației orientale în Italia și în provinciile romane	45
XI. Legăturile între știința Elenică și știința Orientală . . .	58
X. Influența orientală asupra unor concepții filosofico-reli- gioase.	62
XI. Evoluția Principatului roman spre Dominat.	68
<i>Bibliografie</i>	75
